

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

Тошкент Молия Институтини

Қўлёзма ҳуқуқида

КАРИМОВ ДИЁРБЕК ДИЛШОДОВИЧ

**ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА
САНОАТ ҚОРХОНАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ
РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БОШҚАРИШ**

5А340601 «Давлат молиясини бошқариш» мутахассислиги

Магистр академик даражасини олиш учун ёзилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар: проф. Мирзаев Ф.

Тошкент-2013

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1-боб. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашнинг назарий-ҳуқуқий асослари ва хориж тажрибаси.....	8
1.1. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш хусусидаги илмий-назарий қарашлар.....	8
1.2. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг кўрсаткичлари асосида таъминлаш бўйича хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятлари.....	21
1.3. Рақобатбардошликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усули.....	28
I боб бўйича хулосалар.....	36
2-боб. Ўзбекистон Республикаси корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлашнинг амалдаги ҳолатини таҳлили.....	37
2.1. Корхоналарнинг ликвидлилик даражаси рақобатбардошлигини таъминлашнинг омили сифатида.....	37
2.2. Нефть-газ корхоналари ривожланишининг ҳозирги ҳолати ва таркибий хусусиятлари.....	63
2.3. Саноат корхоналарини молиявий рақобатбардошлигини таъминлашда инновациянинг роли.....	71
II боб бўйича хулосалар.....	75
3-боб. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш истиқболлари.....	77
3.1. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган муаммолар.....	77
3.2. Нефть-газ саноатини ривожлантириш истиқболлари ва корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш стратегиясини ишлаб чиқиш йўллари.....	88
III боб бўйича хулосалар.....	95
Хулоса.....	96
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	101

Кириш

Мавзунинг долзарблиги. Ишлаб чиқариш корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш муҳим ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этадиган масала ҳисобланади. Чунки ишлаб чиқариш корхоналарида мамлакатнинг миллий даромади яратилади, унинг иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий салоҳиятини юксалтиришда ўзига хос ўрин тутди. Бунинг устига, корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш улар фаолиятини модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантиришнинг зарурий шарти ҳисобланади. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида миллий хўжаликда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, хусусан, йирик саноат тармоқларини барқарор ривожлантириш, ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник-технологик жиҳатдан янгилаш ва диверсификация қилиш, инновацион технологияларни кенг қўламда жорий этишга катта эътибор қаратилмоқда. Булар ўз навбатида, саноат корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга эришишни тақозо этади.

Иқтисодиётни модернизациялашда реал секторда фаолият юритаётган йирик саноат корхоналарига инқирозга қарши чоралар доирасида қатор иқтисодий, молиявий имтиёз ва қулайликлар берилмоқда. Натижада, ушбу корхоналарнинг экспортдаги мавқеи имкон даражасида сақланиб қолишига муваффақ бўлиниб, молиявий рақобатбардошлигини таъминланишига қулай шарт-шароит яратилмоқда. Дарҳақиқат, мамлакатнинг иқтисодий тараққиёти ва ўсиш суръати реал сектор корхоналари рақобатбардошлигига, шу жумладан, молиявий барқарорлигига, уларнинг ривожланиш даражасига бевосита боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Юқори қўшимча қийматга эга бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришни таъминлайдиган кимё, нефть-газ ва нефть-кимё саноатини, машинасозлик, металлни қайта ишлаш, қурилиш материаллари ишлаб чиқариш, енгил, озиқ-овқат саноатининг юқори

технологияларга асосланган тармоқларини ва бошқа соҳаларни юксак даражада ривожлантириш олдимизга қўйилган мақсадларга эришишнинг асосий манбаи бўлиши даркор»¹.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, миллий иқтисодиёт реал секторига кирувчи корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқишнинг зарурлиги ушбу магистрлик диссертацияси мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Корхоналар молиявий рақобатбардошлигини таъминлашнинг назарий ва амалий масалалари хорижлик иқтисодчи олимлар – А.Гончаров, В.Савчук, Д.Солодухин, М.Эрхардт О.Лаврушин, Э.Жонс, Ю.Бригхэмларнинг илмий асарларида таҳлил қилинган².

Масалан, Э.Жонс компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини баҳолашда молиявий коэффициентлардан фойдаланиш масаласини чуқур тадқиқ қилган бўлса, А.Гончаров узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини молиявий лизинг асосида молиялаштиришни иқтисодий жиҳатдан самарали эканлигини таъкидлайди.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан – А.Ваҳобов, Б.Шадмонов Н.Ҳайдаров, Н.Жумаев, О.Олимжонов, П.Жалилов, Т.Маликов, У.Бурханов, Н.Тошматовлар илмий изланишларида компанияларнинг молиявий

¹ Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. –Тошкент, Халқ сўзи газетаси, 2013 йил 19 январь.

²Гончаров А.И. Восстановление платежеспособности предприятия: модель обновления основных средств // Финансы. – Москва, 2004. - №9. – С. 65; Савчук В.П. Управление финансами предприятия. Монография. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – 480 с.; Солодухин Д. Финансовая стратегия восстановления платежеспособности предприятия // Финансы. – Москва, 2008. - №4. - С. 66; Жонс Э. Деловые финансы. Пер с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1998. – 416 с.; Банковское дело. Учебник. Под. ред. Лаврушина О.И. – 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – 768 с.; Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – 960 с.

рақобатбардошлигини таъминлашнинг алоҳида олинган назарий ва амалий жиҳатлари тадқиқ қилинган³.

Масалан, П.Жалилов энергетика корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимини таклиф қилган. Б.Шадманов эса, республикамиз ҳудудида фаолият кўрсатаётган қўшма корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таҳлил қилган ва мавжуд тенденцияларни аниқлаган.

Аммо мамлакатимиз иқтисодчи олимлари томонидан мамлакат иқтисодиётини модернизациялаш шароитида корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш масаласи мустақил диссертацион тадқиқот объекти сифати ўрганилмаган.

Тадқиқот мақсади – Ўзбекистон Республикаси саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган амалий тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот вазифалари:

– корхоналар молиявий рақобатбардошлигини таъминлашнинг илмий-назарий асосларини тадқиқ қилиш ва тегишли хулосаларни шакллантириш;

– корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш бўйича хориж тажрибасини ўрганиш ва ундан Ўзбекистон амалиётида ижодий фойдаланиш юзасидан илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш;

³. Ваҳобов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Чет мамлакатлар молияси. Дарслик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 334 б.; Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати.–Тошкент, 2003. – 46 б.; Тошматов Ш.А. Корхоналарни ривожлантиришда солиқлар роли. Монография. – Тошкент, Fan va texnologiya.– 2008.– 204 б.; Маликов Т.С. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. – Тошкент: Молия-иқтисод, 2009.; Маликов Т., Ваҳобов Д.Р Молия. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Академнашр, 2011. – 472 б.; Жалилов П.Т. Энергетика корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс.автореф. – Тошкент, 2009. – 19 б.

– республикада саноат тармоқларининг ўзига хос хусусиятлари, таркиби ва ривожланиш ҳолатини тадқиқ этиш, уларнинг саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга таъсирини аниқлаш;

- молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш нуктаи-назаридан нефть-газ саноати корхоналари ривожланишининг ҳолатини баҳолаш ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш;

- саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш стратегиясини ишлаб чиқиш, корхоналар молиявий барқарорлигини таъминлаш ва бошқариш усулларини такомиллаштириш бўйича илмий таклиф ва амалий тавсиялар тайёрлаш.

Тадқиқот объекти: республикамизда фаолият кўрсатаётган саноат корхоналари ҳисобланади (нефть-газ корхоналари мисолида).

Тадқиқот предмети корхоналарнинг рақобатбардошлигини таъминлаш жараёнида юзага келадиган молиявий муносабатлардан иборат.

Тадқиқот методлари: индукция ва дедукция, эксперт баҳолаш, гуруҳлаш, қиёсий, таркибий ва трендли таҳлил.

Тадқиқот гипотезаси. Ўрта истиқболда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга эришиш, улар фаолиятини модернизациялаш ҳамда барқарорлик даражасини ошириш имконини бериши мумкин.

Илмий янгилиги:

- молиявий рақобатбардошлигини таъминлашни эътиборга олиб саноат корхоналари иқтисодий нозорлигини молиявий рисклар ва инқирозлар таъсиридан келиб чиққан ҳолда соғломлаштириш йўллари таклиф этилди;

- мамлакатимизда инқирозга қарши чоралар дастурини амалга ошириш доирасида саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилди;

- саноат корхоналарининг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни баҳоланди, ўзига хос хусусиятлари аниқланди ва уларнинг молиявий

рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида ушбу тармоқ корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, маҳсулот сотиш рентабеллиги ва меҳнат унумдорлигини оширишнинг устувор йўналишлари таклиф этилди;

- саноат корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини ҳолати баҳоланди, ривожланиш тенденциялари аниқланди ва улар молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди;

- саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш стратегияси ишлаб чиқилди ва амалиётда қўллаш бўйича тавсиялар берилди.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, улардан республика корхоналарининг рақобатбардошлик даражасини оширишга бағишланган махсус илмий – тадқиқот ишларини амалга оширишда фойдаланиш мумкин. Тадқиқотнинг амалий аҳамияти шундаки, муаллиф томонидан ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни республикамизнинг йирик саноат корхоналари молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқишда қўллаш мумкин.

Ишнинг синовдан ўтиши. Тадқиқотнинг асосий натижалари ва илмий ғоялари халқаро ва республика илмий-амалий конференцияларида муҳокама қилинган ва маъқулланган.

Натижаларнинг эълон қилинганлиги. Тадқиқот иши натижалари 2та маъруза тезислари кўринишида нашр қилинган.

Илмий ишнинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация иши таркиби кириш, учта боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертация матни 113 бетдан иборат бўлиб, унда ўн учта жадвал ва бешта расм мавжуд.

Иқтисодий адабиётда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш масаласи иқтисодчи олимлар томонидан чуқур таҳлил қилинган ва тегишли илмий-назарий хулосалар ва тавсиялар шакллантирилган.

Фикримизча, В.Савчукнинг молиявий коэффициентларни корхонанинг асосий фаолият турига боғлиқ равишда ҳисоблаш хусусидаги хулосаси ўринли ва муҳим амалий аҳамият касб этади. Ҳақиқатдан ҳам, активларнинг айланиш коэффициенти ҳисоблашда активлар миқдори катта аҳамиятга эга. Масалан, ўлғуржи савдо ташкилотларида активлар миқдори

⁴ Савчук В.П. Управление финансами предприятия. Монография. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – С. 65.

кичик, аммо савдо айланмаси нисбатан катта миқдорни ташкил этади. Аммо В.Савчукнинг молиявий коэффициентларни қўллашда маҳсулотларнинг турини ҳисобга олиш хусусидаги фикрига қўшилмаймиз. Бунинг сабаби шундаки, ҳар қандай корхона тушумининг асосий қисмини асосий фаолияти маҳсули бўлган товарларни сотишдан олади.

В.Савчук корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашда харажатларни бошқариш бирламчи аҳамият касб этади, деб ҳисоблайди ва харажатларини бошқаришнинг CVP тизимидан фойдаланишнинг афзаллигини асослаб берган. Унинг ҳисоб-китобларига кўра, корхонанинг рентабеллиги 15% бўлган шароитда харажатларни 6 фоизга қисқариши фойдани 33 фоизга ошириш имконини беради⁵. Олим корхонларни рақобатбардошлигини таъминлашда унинг асосий таклифи маҳсулот турига эътибор қаратади.

Ю.Бригхэм, М.Эрхардтларнинг фикрига кўра, компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашда жорий ликвидлилик коэффициенти, айланиш коэффициенти ва рентабеллик коэффициентларининг барқарорлигини таъминлаш ва қимматли қоғозлар портфелидаги риск ва даромадлилик ўртасидаги мутаносибликка эришиш муҳим аҳамият касб этади⁶.

Ушбу иқтисодчи олимларнинг хулосасига кўра, фирмаларнинг молиявий рақобатбардошлигини тавсифловчи кўрсаткичларни баҳолашда уларни ўртача тармоқ кўрсаткичлари билан таққослаш ҳар доим ҳам реал ҳолатни баҳолаш имконини бермайди. Шундай фирмалар борки, уларнинг молиявий кўрсаткичлари ўртача тармоқ даражасидан паст бўлса-да, бозорда муваффақиятли фаолият олиб боришади. Аксинча, айрим фирмаларнинг молиявий кўрсаткичлари ўртача тармоқ даражасидан сезиларли даражада юқори, аммо уларнинг бозордаги фаолияти муваффақиятли бўлиб, молиявий

⁵ Савчук В.П. Управление финансами предприятия. Монография. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – С. 179.

⁶ Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – С. 118-132.

ҳолати барқарор ҳисобланади, активларнинг даромадлилик даражаси юқори бўлади⁷. Аммо олимлар томонидан берилаётган таклифлар корхоналарни бозорда рақобатчилари билан курашишида уларнинг рақобатбардошлиги фақат уларнинг иқтисодий кўрсаткичлари асосида баҳоланади деган фикрига қўшилиб бўлмайди.

Таниқли инглиз иқтисодчи олими Э.Жонс ўзининг “Тадбиркорлик молияси” мавзусидаги монографиясида компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини баҳолашда молиявий коэффициентлардан фойдаланиш масаласини чуқур тадқиқ қилган⁸.

Э.Жонс корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини қуйидаги икки коэффициент орқали аниқлайди ва ликвидлиликини тўловга қобилликдан алоҳида ажратади:

- қарз юки коэффициенти (ушбу коэффициент корхонанинг узоқ муддатли мажбуриятларини капиталга тақсимлаш йўли билан аниқланади);
- фоизларни қоплаш коэффициенти (ушбу коэффициент фоизлар ва солиқларни тўлашгача бўлган фойдани фоизлар суммасига тақсимлаш йўли билан аниқланади)⁹.

Фикримизча, Э.Жонснинг ушбу хулосаси тўғри эмас. Чунки юқорида қайд этилган икки коэффициент корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини тўла ифода эта олмайди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, ушбу методикада корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткич бўлган молиявий левераж коэффициенти мавжуд эмас; иккинчидан, қарз юки коэффициенти корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятларини қамраб олмаган; учинчидан, жорий ликвидлилики коэффициенти тўловга қобилликини тавсифловчи кўрсаткичлардан ажратилган ҳолда кўрсатилган. Фикримизча, корхонанинг жорий ликвидлилики коэффициенти унинг жорий даврдаги молиявий

⁷ Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – С. 122-123.

⁸ Джонс Э. Деловые финансы. Пер с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1998. – С. 380 – С. 398.

⁹ Джонс Э. Деловые финансы. Пер с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1998. – С. 384.

барқарорлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткич ҳисобланади. Чунки, ушбу коэффициент корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятларини жорий активлар ҳисобидан қоплай олиш имкониятини кўрсатади.

Д.Солодухиннинг фикрига кўра, корхонанинг тўловга қобиллиги кирувчи ва чиқувчи молиявий ресурслар оқимига боғлиқ. Молиявий ресурсларнинг шаклланиши ва ишлатилиши устидан зарур назоратнинг ўрнатилиши молиявий режалаштириш имконини беради. Бу эса, корхонанинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарурий шарт ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда, у корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини тиклаш бўйича молиявий стратегияни ишлаб чиқишни таклиф этади¹⁰.

Д.Солодухиннинг тўловга қобилликни тиклаш стратегиясини ишлаб чиқиш хусусидаги хулосаси муҳим амалий аҳамият касб этади. Бироқ, мазкур стратегияни ишлаб чиқиш учун биргина молиявий режалаштиришнинг ўзи етарли эмас.

Халқаро амалиёт шуни кўрсатадики, корхоналарда молиявий стратегия молиявий режалаштиришдан ташқари, молиявий қарорлар қабул қилиш мезонларини, айланма капиталнинг асосий элементларини бошқариш, иқтисодий ва сиёсий рискларнинг корхонанинг молиявий фаолиятига таъсирини баҳолаш ва уларни камайтиришга қаратилган чора-тадбирларни қамраб олади.

А.И. Гончаровнинг фикрига кўра, ҳар қандай ишлаб чиқариш компаниясининг молиявий рақобатбардошлигини тиклаш маълум бир инвестиция лойиҳасини амалга ошириш доирасидагина ижобий ва узоқ муддатли самара беради¹¹.

А.И.Гончаров узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини молиявий лизинг асосида молиялаштиришни иқтисодий жиҳатдан самарадорлиги

¹⁰ Солодухин Д. Финансовая стратегия восстановления платежеспособности предприятия//Финансы. – Москва, 2008. - №4. - С. 66.

¹¹ Гончаров А.И. Восстановление платежеспособности предприятия: модель обновления основных средств//Финансы. – Москва, 2004. - №9. – С. 65.

юқори бўлган молиялаштириш шакли сифатида эътироф этади ва бизнес-режада белгиланган ишлаб чиқариш натижаларига эришиш имконини берадиган олтита молиявий инструментни ажратиб кўрсатади:

- лизингга олувчининг молиявий ҳолатини доимий мониторинг қилиш;

- лизингга олувчига тегишли бўлган ликвидли моддий ва номоддий активларни гаровга олиш;

- узоқ муддатли шартномалар бўйича товарларни сотишдан олинган тушумнинг бир қисмини лизингга олувчи томонидан банкка лизинг тўлови сифатида топшириш шартининг қўйилиши лизингга олувчини маҳсулотларни бизнес-режа асосида сотиш, молиявий ресурслардан оқилона фойдаланишга ундайди;

- лизинг предметини шикастланишга қарши суғурта қилиш инвестиция лойиҳаси иштирокчилари учун ўзига хос молиявий резерв вазифасини ўтайди;

- лизинг тўловлари графигини мажбурий чора сифатида ўзгартириш лизингга олувчига вақтинчалик юзага келган ишлаб чиқариш жараёнидаги қийинчиликларни енгиб ўтиш имконини беради;

- лойиҳани янги лизингга олувчига ўтиши инвестицион операция иштирокчилари ўртасида юзага келадиган молиявий қарама-қаршиликни ҳал қилишнинг сўнгги чораси ҳисобланади¹².

Биз А.И.Гончаровнинг молиявий лизинг асосида инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш самарадорлиги хусусидаги фикрларига тўлиқ қўшиламиз. Шу билан бирга, молиявий лизинг асосида молиялаштиришнинг ўзига хос камчиликлари ҳам борлиги эътироф этилмаганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, молиявий лизингда миллий валютанинг хорижий валюталарга нисбатан қадрсизланиши, инфляция даражасининг ошиши,

¹² Гончаров А.И. Восстановление платежеспособности предприятия: модель обновления основных средств//Финансы. – Москва, 2004. - №9. – С. 66.

лизинг кредитлари ставкаларининг ошиши лизингга олувчи хўжалик субъектларининг тўловга қобиллигига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг фикрига кўра, корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини муҳим элементи кўрсаткичлар асосида бозордаги ҳолатини таҳлил қилишда 5 гуруҳга мансуб бўлган коэффицентлардан фойдаланиш талаб этилади¹³:

- ликвидлилик коэффицентлари;
- айланиш коэффицентлари;
- молиявий левераж коэффицентлари;
- фойдалилик коэффицентлари;
- қарзни қоплаш коэффицентлари¹⁴.

Улар корхоналарнинг ликвидлилик коэффицентлари таркибига жорий ликвидлилик коэффиценти ва тезкор ликвидлилик коэффицентини киритади ва мазкур коэффицентларнинг меъёрий даражасини 1,25-2,0 оралиғида белгилашни тавсия этади. Яъни, корхона минимал даражада ликвидли бўлиши учун унинг жорий ликвидлилик коэффиценти камида 1,25 ни ташкил қилиши лозим. Жорий ликвидлилик коэффицентининг амалдаги даражаси 2,0 ва ундан юқори бўлган корхоналар тўловга қобиллик даражаси юқори бўлган корхоналар ҳисобланади¹⁵.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг фикрига кўра, айланиш коэффицентлари ўз ичига тўрт коэффицентни олади ва уларнинг меъёрий даражалари мавжуд эмас. Ушбу коэффицентларга қуйидагилар киради:

- захираларнинг айланиш коэффиценти;
- дебитор қарздорликнинг айланиш коэффиценти;

¹³ [http: // go.worldbank.org](http://go.worldbank.org). сайти маълумотлари.

¹⁴ Банковское дело. Учебник. Под. ред. Лаврушина О.И. – 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. - С. 377-382.

¹⁵ www.worldbank.org. сайти маълумотлари.

- асосий капитални айланиш коэффиценти;
- активларни айланиш коэффиценти.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг тавсиясига кўра, айланиш коэффицентларининг даражасига баҳо бериш учун уларни олдинги даврлардаги ҳолати билан, рақобатчи корхоналарнинг кўрсаткичлари билан ва ўртача тармоқ кўрсаткичи билан таққослаш мақсадга мувофиқдир. Аммо Ўзбекистон Республикасида доимий равишда эълон қилинадиган ўртача тармоқ кўрсаткичлари мавжуд эмас. Шу сабабли, республикамизда айланиш коэффицентларининг амалдаги даражасига баҳо бериш учун уларнинг динамикасини таҳлил қилиш ва рақобатчи корхоналарнинг кўрсаткичлари билан таққослаш усулларида фойдаланиш мумкин.

Таниқли россиялик иқтисодчи олим О.И.Лаврушиннинг фикрига кўра, жорий ликвидлилик коэффицентининг юқори даражаси дебитор қарздорлик ва товар захиралари қолдиғининг ўсиши ҳисобига таъминланган шароитда айланиш коэффицентлари орқали корхоналарнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир¹⁶.

Фикримизча, О.Лаврушиннинг мазкур хулосаси ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари учун, шу жумладан, мамлакатимиз иқтисодиёти учун муҳим амалий аҳамият касб этади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, республикамизнинг хўжалик амалиётида, хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида дебитор-кредитор қарздорлик муаммоси мавжуд; иккинчидан, айрим хўжалик юритувчи субъектларда товар захираларининг омборхоналарда тўпланиб қолиш ҳолатлари мавжуд.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг методикасида молиявий левераж коэффиценти икки усулда аниқланган. Биринчи усулда молиявий левераж коэффиценти корхонанинг акциядорлик капиталини жами қарз мажбуриятларига нисбати шаклида берилган. Ушбу

¹⁶ Банковское дело. Учебник. Под. ред. Лаврушина О.И. – 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. - С. 379.

коэффициентнинг меъерий даражаси сифатида 0,25-0,60 белгиланган. Яъни, корхона молиявий левераж коэффициенти бўйича тўловга қобил бўлиши учун мазкур коэффициентнинг амалдаги даражаси камида 0,25 га тенг бўлиши керак. Молиявий левераж коэффициентининг амалдаги даражаси 0,60 га тенг бўлган ва ундан юқори бўлган корхоналар тўловга қобиллик даражаси юқори бўлган корхоналар ҳисобланади. Иккинчи усулда молиявий левераж коэффициенти корхонанинг ўз айланма капиталини жорий активларга нисбати шаклида аниқланган. Ушбу усулда аниқланган молиявий левераж коэффициентининг меъерий даражаси 0,5-1,5 қилиб белгиланган. Бунда корхона молиявий левераж коэффициенти бўйича тўловга қобил бўлиши учун мазкур коэффициентнинг амалдаги даражаси камида 0,5 га тенг бўлиши керак. Молиявий левераж коэффициентининг амалдаги даражаси 1,5 га тенг бўлган ва ундан юқори бўлган корхоналар тўловга қобиллик даражаси юқори бўлган корхоналар ҳисобланади¹⁷.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг методикасида фойдалилик коэффициентларига уч турдаги коэффициентлар киради:

- фойда нормаси коэффициенти;
- рентабеллик коэффициенти;
- бир акцияга тўғри келадиган фойда нормаси коэффициенти¹⁸.

Мазкур методикада фойда нормаси коэффициенти корхона фойдасининг уч шаклини (ялпи фойда, операцион фойда, соф фойда) маҳсулотларни сотишдан олинган тушум суммасига бўлиш йўли билан аниқланади (Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банкининг экспертлари ялпи фойда деганда фоизлар ва солиқларни тўлашгача бўлган фойдани, операцион фойда деганда фоизлар тўланган, аммо солиқлар тўлангунгача бўлган

¹⁷ Банковское дело. Учебник. Под. ред. Лаврушина О.И. – 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 380-382.

¹⁸ Банковское дело. Учебник. Под. ред. Лаврушина О.И. – 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – С. 380.

фойдани, соф фойда деганда барча фоизлар ва солиқлар тўлангандан кейин қолган фойдани назарда тутати).

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг методикасида рентабеллик коэффиценти фойдани корхона активларига ёки ўз капиталига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Юқорида эътироф этилган методикада бир акцияга тўғри келадиган фойда нормаси коэффиценти икки хил усулда аниқланади:

1. Оддий акциялар бўйича дивидендларни оддий акцияларнинг ўртача сонига бўлиш усули.

2. Бир акцияга тўғри келадиган йиллик дивиденд миқдорини битта акциянинг ўртача бозор баҳосига бўлиш усули.

Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг методикасида корхона қарзларини қоплаш коэффицентлари ўз ичига фоиз тўловларини қоплаш коэффиценти ва қатъий белгиланган фоизларни қоплаш коэффицентларини олади. Уларнинг меъёрий даражаси 2,0-7,0 қилиб белгиланган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан П.Т.Жалилов “Энергетика корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш масалалари” мавзусидаги номзодлик диссертациясида Ўзбекистон Республикаси Энергетика вазирлиги тизимидаги корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таҳлил қилган ва уни таъминлашга қаратилган қатор илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиққан.

П.Т.Жалиловнинг фикрига кўра, энергетика корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини баҳолашдаги муҳим кўрсаткичлар қаторига етти та кўрсаткични - энергетика корхонаси жами маблағлари таркибида унинг ўзига тегишли бўлган маблағларнинг салмоғи, корхонанинг қарз ва ўз маблағлари ўртасидаги нисбат, энергетика корхонасида узоқ муддатли қарзлардан фойдаланиш коэффиценти, корхонанинг ўзига қарашли маблағларининг чакқон ҳаракатчанлик коэффиценти, эскиришнинг

жамланиш коэффиценти, энергетика корхонаси мулки таркибидаги асосий воситаларнинг аниқ қиймати коэффиценти ва корхона жами мулкининг ҳаракатчанлик коэффиценти кириган¹⁹.

П.Жалилов томонидан келтирилган кўрсаткичлар корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини битта омили кўрсаткичлари асосида баҳолашга хизмат қилади, аммо молиявий рақобатбардошлигини қатор муҳим жиҳатларини қамраб ола олмайди. Жумладан, корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан бири бўлиб, маҳсулот сифати ҳам ҳисобланади. Ҳолбуки, ҳар қандай корхона молиявий ҳолатини тавсифловчи асосий кўрсаткич бўлиб, унинг фойдаси миқдори ва даражаси ҳисобланади. Шу сабабли, корхонада фойда нормаси ва рентабеллик даражасининг ўзгариши унинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашнинг бир омили сифатида бевосита таъсир этади.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида, тараққий этган мамлакатлар амалиётидан фарқли ўлароқ, ташқи омилларнинг корхоналарни тўловга қобиллигига таъсир даражаси юқорироқ. Ана шундай ташқи омиллардан бири монетизация коэффиценти даражасининг нисбатан паст эканлиги ҳисобланади (Халқаро валюта фонди экспертларининг тавсиясига кўра, монетизация коэффицентининг энг паст даражаси 33% бўлиши керак). Монетизация коэффицентининг паст даражада эканлиги корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик муаммосининг чуқурлашишига сабаб бўлади. Бу эса, ўз навбатида, корхоналарнинг пул оқимида салбий таъсир кўрсатади.

Монетизация даражаси каби яна бир муҳим ташқи омил – бу мамлакатда тўловларни амалга оширишнинг мақсадли кетма-кетлигини қўлланилиши ҳисобланади. Тўловларнинг мақсадли кетма-кетлигида дастлаб корхонанинг бюджет олдидаги мажбуриятлари тўланади. Бундай шароитда

¹⁹ Жалилов П.Т. Энергетика корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. ёз. Дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 39-41.

солиқларни ундиришнинг аванс тўлови усулининг қўлланилиши корхоналарнинг кредитор қарздорликни қоплаш имкониятларини пасайтириб юборади.

К.Шарифходжаева кичик бизнес корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш масаласини улар фойдасига рискларнинг таъсирини камайтириш нуқтаи-назаридан тадқиқ қилган. Унинг фикрига кўра, 2005-2009 йилларда мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларида фаолият кўрсатаётган кичик бизнес субъектларининг ялпи фойдаси, маҳсулотларни сотишдан олинган фойда ва соф фойдасига товарларни сотиш жараёнидаги рисклар ва операцион рискларнинг таъсир даражаси юқори бўлганлиги сабабли, уларнинг фойда кўрсаткичлари ёмонлашиб, айрим кичик бизнес субъектлари молиявий йилни зарар билан якунлашди²⁰.

Б.Ш.Шадмановнинг “Иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида қўшма корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашни такомиллаштириш” мавзусидаги номзодлик диссертациясида конкрет қўшма корхоналар мисолида уларнинг молиявий рақобатбардошлигини амалдаги ҳолатига баҳо берилган ва мавжуд тенденциялар аниқланган. Унинг таҳлиллари натижалари шуни кўрсатадики, 2003-2007 йилларда “FPI-Ташкент” қўшма корхонасининг узоқ муддатли мажбуриятлари, давлат бюджети олдидаги мажбуриятлари, меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ва бошқа мажбуриятларининг жами мажбуриятлардаги салмоғининг пасайганлиги ижбий ҳолат ҳисобланади ва корхонада меҳнат ҳақининг ўз вақтида берилаётганлиги, бюджет олдидаги мажбуриятларни бажариш даражасини ошаётганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, Б.Шадманов “FPI-Ташкент” қўшма корхонаси мисолида устав капиталининг ўз маблағлари

²⁰ Шарифходжаева К.У. Рискларни кичик бизнес корхоналари фойдасига таъсирини баҳолаш ва камайтириш. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 15-16.

ҳажмидаги салмоғини пасайганлигини аниқлаган ва буни салбий ҳолат сифатида баҳолаган²¹.

Ўзбекистонлик иқтисодчи олимлардан яна бири А.Ғуломхўжаев ўзининг “Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати таҳлили ва аудитини такомиллаштириш” мавзусидаги номзодлик диссертациясида корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини корхонанинг кўрсаткичлари асосида баҳолаш мақсадида қўлланиладиган кўрсаткичларни уч қисмга ажратади:

- мутлақ ликвидлилик коэффиценти;
- оралик қоплаш коэффиценти;
- умумий қоплаш коэффиценти²².

Аммо А.Ғуломхўжаев ушбу кўрсаткичларни таснифлаш мезонларини келтирмаган. Бунинг устига, мутлақ ликвидлилик коэффицентини таклиф этилган ҳисоблаш усули мунозаралидир.

Хулоса қилиб айтганда:

– иқтисодий адабиётда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш масаласи иқтисодчи олимлар томонидан кенг ва атрофлича тадқиқ қилинган. Аммо бу борада мунозарали, айрим ҳолларда бир-бирига зид бўлган илмий-назарий қарашлар мавжуд;

– В.Савчукнинг молиявий коэффицентларни корхонанинг асосий фаолият турига боғлиқ равишда ҳисоблаш хусусидаги хулосасини ўринли ва амалий аҳамиятга эга, деб ҳисоблаймиз (чунки, активларнинг айланиш коэффицентини ҳисоблашда активлар миқдори катта аҳамиятга эга), аммо унинг молиявий коэффицентларни қўллашда маҳсулотларнинг турини ҳисобга олиш хусусидаги фикрига қўшилмаймиз (чунки, ҳар қандай корхона

²¹ Шадманов Б.Ш. Иқтисодиётни модернизациялаш жараёнида қўшма корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашни такомиллаштириш. И.ф.н. илм. дар. ол. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 10-14.

²² Ғуломхўжаев А.Н. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати таҳлили ва аудитини такомиллаштириш. И.ф.н. илм. дар. ол. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 15.

тушумининг асосий қисмини асосий фаоляти маҳсули бўлган товарларни сотишдан олади);

– Ю.Бригхэм ва М.Эрхардт компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашда жорий ликвидлилик коэффиценти, айланиш коэффицентлари ва рентабеллик коэффицентларининг барқарорлигини таъминлаш ва қимматли қоғозлар портфелидаги риск ва даромадлилик ўртасидаги мутаносибликка эришишни бирламчи аҳамиятга эга деб ҳисоблайди ва фирмаларнинг молиявий барқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичларни баҳолашда уларни ўртача тармоқ кўрсаткичлари билан таққослашни иделлаштирмаслик керак, деган хулосага келишди;

– Э.Жонс корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини қарз юки коэффиценти ва фоизларни қоплаш коэффиценти орқали аниқлайди (фикримизча, Э.Жонс таклиф этган икки коэффицент корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини тўла ифода эта олмайди) ва ликвидлиликни тўловга қобилликдан ажратиб кўрсатади;

– Солодухиннинг тўловга қобилликни тиклаш стратегиясини ишлаб чиқиш хусусидаги хулосаси муҳим амалий аҳамият касб этади, аммо уни ишлаб чиқиш учун фақат молиявий режалаштиришнинг ўзи етарли эмас;

– А.Гончаров узок муддатли инвестиция лойиҳаларини молиявий лизинг асосида молиялаштиришни иқтисодий жиҳатдан самарадорлиги юқори бўлган молиялаштириш шакли сифатида эътироф этади, аммо биз молиявий лизинг асосида молиялаштиришнинг ўзига хос камчиликлари ҳам борлиги эътироф этамиз;

– мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан П.Т.Жалилов энергетика корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш масаласини мустақил диссертацион тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилган. У тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда, энергетика корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини белгиловчи битта омилини еттига кўрсаткичдан иборат бўлган тизимини таклиф қилган.

Фикримизча, П.Жалилов томонидан таклиф этилган кўрсаткичлар тизими корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини баҳолашнинг битта омили сифатида хизмат қилади, аммо унда бир қатор муҳим кўрсаткичлар, жумладан, жорий ликвидлилик коэффиценти ўз ифодасини топмаган. Бунинг устига, келтирилган кўрсаткичларнинг меъёрий даражаси хусусида фикр билдирилмаган.

Хулоса қиладиган бўлсак корхоналарни молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш фақат корхоналарнинг молиявий кўрсаткичлари билан эмас балки, уларнинг бозордаги фаолиятини белгилаб берувчи хизмат сифати, маҳсулот тури ва маҳсулотининг ҳаётий циклига ҳам боғлиқ бўлиши зарур. Шунинг учун молиявий рақобатбардошликни таъминлаш сифат, хизмат кўрсатиш ва корхонанинг имиджи билан баҳолаш муҳим ҳисобланади. Юқоридаги олимлар тадқиқотларида асосан битта йўналишларига кўпроқ эътибор қаратганлар.

1.2. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг иқтисодий кўрсаткичлари орқали таъминлаш бўйича хориж тажрибаси ва ундан Ўзбекистон амалиётида фойдаланиш имкониятлари

Тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш борасида бой тажриба тўпланган. Ушбу тажрибани ўрганиш ва ундан республикаимиз амалиётида ижодий фойдаланиш муҳим амалий аҳамият касб этади.

Франция амалиётида корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини муҳим битта омили таъминлашда молиявий левераж коэффицентининг меъёрий даражасини белгилаш усулидан фойдаланилганлигини алоҳида

таъкидлаш жоиз. Ушбу коэффициентнинг минимал даражасига нисбатан меъёрий талаб 0,25 қилиб белгиланган эди²³.

Франция амалиётида корхоналарнинг молиявий левераж коэффициентини аниқлаш учун уларнинг ўз маблағлари суммаси жами қарз мажбуриятлари суммасига бўлинади.

Молиявий левераж коэффициентини корхонанинг ўз маблағларини қай даражада қарз мажбуриятларини қоплай олишини кўрсатади. Шу сабабли, корхонанинг молиявий барқарорлигини баҳолашда молиявий левераж коэффициентини бошқа кўрсаткичларга қараганда аҳамиятлироқ саналади.

Германияда мамлакатнинг шарқий ерларига инвестиция киритган қўшма корхоналар солиқ имтиёзларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлдилар. Жумладан, инвестиция билан боғлиқ бўлган қурилишлар эгри солиқлардан, биринчи навбатда, қўшилган қиймат солиғидан озод қилинди.

Хитойда давлат корхоналари негизида хорижий компаниялар билан қўшма корхоналар ташкил этиш мазкур корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш имконини берди. Айниқса, автомобиль саноатида ташкил этилган қўшма корхоналарнинг фаолиятини ижобий баҳолаш мумкин. Ушбу соҳада фаолият юритаётган қўшма корхоналарнинг асосий қисми Германия, АҚШ, Франция, Италия, Япония ва Жанубий Корея компаниялари билан ҳамкорликда ташкил этилган бўлиб, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган автомобилларнинг 70 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келмоқда²⁴.

Шуниси аҳамиятлики, Хитой ҳукумати томонидан автомобиль саноатидаги қўшма корхоналарнинг фаолияти молиявий қўллаб-қувватланмоқда. Хусусан, Хитойда тайёр автомобилларни импорт қилишни чеклаш мақсадида уларга нисбатан бож тўлови ставкаси юқор қилиб белгиланган (25%). Бундан ташқари, амалдаги Хитой қонунчилигига

²³ www.ecb.eu сайти маълумотлари.

²⁴ Хамицаева А. Состояние и перспективы промышленности Китая //Экономист.-Москва, 2008.-№9.-С.94

мувофиқ, агар автомобиль ишлаб чиқариш учун сарфланган эҳтиёт қисмларнинг 49 фоизи хорижий давлатлар маҳсулоти бўлса, мазкур автомобиль хориж автомобили ҳисобланади ва унга нисбатан юқори солиқ ставкаси қўлланилади. Бу эса, ўз навбатида, қўшма корхоналарнинг автомобиллар учун зарур бўлган эҳтиёт қисмларни Хитойнинг ўзида ишлаб чиқаришга ундайди.

Тараққий этган мамлакатлар амалиётида компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг кўрсаткичлари орқали баҳолашда беш омилли Альтман модели ва У.Бивер томонидан таклиф этилган компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Альтман модели 66 фирманинг ҳолатини таҳлил қилиш натижаларига асосланган ва компанияни банкрот бўлишини 2-3 йил олдиндан айтиб бериш имконини беради.

Альтманнинг ушбу машҳур беш омилли модели акциялари бозорда котировка қилинаётган акциядорлик жамиятларининг молиявий барқарорлигини баҳолашга мўлжалланган. Мазкур моделни ҳисоблаш формуласи қуйидагича:

$$Z = 1,2 * X1 + 1,4 * X2 + 3,3 * X3 + 0,6 * X4 + 0,999 * X5$$

Бу ерда:

$X1$ = корхона ўз айланма капиталининг активлар суммасига нисбати. Ушбу кўрсаткич компаниянинг соф ликвидли активларининг жами активларга бўлган нисбатини кўрсатади.

$X2$ = компания тақсимланмаган фойдасининг активлар суммасига нисбати.

$X3$ = солиқ тўлангунга қадар бўлган фойданинг компания активларининг умумий қийматига нисбати. Мазкур кўрсаткич компания операцион фаолиятининг самарадорлигини акс эттиради.

X_4 = компания акциядорлик капиталини бозор қийматининг ўз капитали суммасига нисбати.

X_5 = сотиш ҳажмининг компания активларининг умумий суммасига нисбати. Ушбу кўрсаткич компания активларининг ретабеллигини ифодалайди.

Э. Альтман тадқиқ қилиш натижасида Z – кўрсаткичини аниқ олинган бир компания маълумотларини ҳисоблаш натижасида қуйидагича хулосага келинади:

– агар $Z < 1,81$ бўлса – банкротлик эҳтимоли 80 фоиздан 100 фоизгачани ташкил этади;

– агар $2,77 \leq Z < 1,81$ бўлса – компаниянинг банкрот бўлишини ўртача эҳтимоли 35 фоиздан 50 фоизгачани ташкил этади;

– агар $2,99 < Z < 2,77$ бўлса – банкротлик эҳтимоли 15 фоиздан 20 фоизгачани ташкил этади;

– агар $Z \leq 2,99$ бўлса, компания молиявий барқарор ҳисобланади ва яқин икки йил ичида унинг тўловга ноқобил бўлиб қолиш эҳтимоли жуда паст.

Шунингдек, тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг кўрсаткичлари асосида баҳолашда У.Бивер томонидан таклиф этилган компанияларнинг молиявий беқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимидан кенг фойдаланилмоқда.

Мазкур кўрсаткичлар тизими қуйидаги кўрсаткичларни ўз ичига олади:

– корхонанинг операцион фаолиятдан олинган пул оқимининг қарз мажбуриятларининг умумий суммасига нисбати;

– қарзни пул маблағлари билан қоплаш коэффиценти (операцион фаолиятдан олинган пул оқими – дивидендлар/жами қарз мажбуриятлари);

– қарзни қоплаш коэффициенти (соф фойда + нопуллик харажатларнинг узоқ муддатли банк кредитлари ва қарзларга нисбати)²⁵.

У.Бивер корхонанинг нопуллик харажатларига асосий воситалар ва номоддий активларнинг ҳисобот давридаги эскириган қийматларини киритади.

Тараққий этган мамлакатлар амалиётида корхоналарнинг соф пул оқими барқарорлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратилади. Чунки, пул оқими корхонанинг ўз мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ тўланишини таъминлайдиган муҳим омил ҳисобланади.

Корхоналарнинг соф пул оқими пул маблағлари кирими ва чиқими ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади. Компаниянинг операцион фаолияти, молиявий фаолияти ва инвестицион фаолиятлари бўйича соф пул оқимининг йиғиндиси умумий пул оқимини билдиради. Умумий пул оқими суммасини корхонанинг жами қарз мажбуриятларига бўлиш йўли билан пул оқимининг даражасига баҳо берилади. Одатда, ушбу кўрсаткичнинг 0,50 дан, яъни 50 фоиздан кам бўлмаслиги ижобий ҳолат сифатида баҳоланади.

Тараққий этган мамлакатларда факторинг компаниялари фаолиятининг ривжланганлиги корхоналарнинг дебитор қарзларининг пул маблағларига айланишини таъминлашда муҳим ўрин тутди. Факторинг компаниялари корхоналардан дебитор қарздорликни ўзларининг дисконт ставкаси бўйича сотиб олади. Германия, АҚШ, Япония каби давлатларда факторинг компанияларининг фаолиятини юқори даражада ривожланганлигини кузатиш мумкин.

Факторинг компаниялари дебитор қарздорликни ундириш жараёнидаги муҳим субъект ҳисобланади. Улар маълум дисконт эвазига дебитор қарздорликни корхонадан сотиб олади ва ундан кейин дебитор қарздорликни ундириб олиш билан шуғулланади.

²⁵ Beaver W.H/ Financial Ratios as Predictors of Failure//Journal of Accounting Research. 1966. Vol. 4. – P/ 71-102.

Ўзбекистон Республикасида факторинг компаниялари мавжуд эмас. Шу сабабли, мамлакат корхоналарининг дебитор қарздорлигини факторинг компаниялари орқали камайтириш имконияти мавжуд эмас.

Япония корхоналарида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни омборхоналарда сақланишига йўл қўймасдан, тўғридан-тўғри харидорга етказиб бериш яхши йўлга қўйилган. Шу сабабли, ушбу корхоналарнинг жорий активлари ҳажмида товар захиралари жуда кичик салмоқни эгаллайди ва уларнинг жорий ликвидлилик даражаси пул маблағлари ва дебитор қарздорлик ҳисобидан таъминланади.

Ёқилғи-энергетика ресурслари баҳоларининг ўзгариши уларни импорт қилувчи мамлакатларнинг корхоналарини молиявий барқарорлигига таъсир этувчи муҳим омил ҳисобланади. 1971-1973 йилларда ОПЕК мамлакатлари томонидан экспорт қилинадиган нефть баҳосининг 10,5 мартага қадар оширилганлиги нефтни импорт қилувчи Европа мамлакатлари ва Япония корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигига нисбатан кучли салбий таъсирни юзага келтирди.

Қуйидаги жадвал маълумотлари орқали тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг жорий ликвидлигига нисбатан белгиланган нормативларни кўриб чиқамиз (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг жорий ликвидлилик коэффициенти бўйича нисбатан белгиланган нормативлар²⁶

Тармоқлар	АҚШ	Буюк Британия	Япония	Европа Иттифоқи мамлакатлари
Енгил саноат	2,5	1,8	1,8	1,8
Озиқ-овқат саноати	1,25	1,25	1,35	1,45
Машинасозлик	1,1	1,1	1,2	1,5
Савдо	1,6	1,3	1,1	1,0

²⁶ Кольцова И. Нормативы ликвидности, финансовой устойчивости и независимости для вашей компании//Финансовый директор. – Москва, 2011. - №4. – С.16-18.

1.1-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадикки, тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг жорий ликвидлилигига нисбатан белгиланган нормативлар уларнинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда ўрнатилган. Бунинг сабаби шундаки, корхоналарнинг жорий активлари ва пассивларининг таркиби, уларнинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, ўзаро кескин фарқланади. Бунинг устига, товар захираларининг айланиш тезлиги бўйича ҳам тармоқлараро сезиларли фарқланишлар мавжуд.

1.1-жадвал маълумотларидан кўринадикки, тараққий этган мамлакатларнинг барчасида энгил саноат корхоналарининг жорий ликвидлилигига нисбатан белгиланган талаб нисбатан юқоридир. Бу эса, энгил саноат тармоғида ишлаб чиқариш циклининг нисбатан қисқа эканлиги ва уларни хом-ашёни сотиб олиш харажатларининг жами харажатлар ҳажмидаги салмоғининг юқори эканлиги билан изоҳланади.

Хулоса қилиб айтганда:

- тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг кўрсаткичлари асосида таъминлаш мақсадида молиявий левераж коэффиценти ва жорий ликвидлилик коэффиценти бўйича нормативлар белгиланган;

- Франция амалиётида корхоналарнинг молиявий левераж коэффиценти бўйича норматив 0,25 қилиб белгиланган;

- тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг жорий ликвидлилигига нисбатан белгиланган нормативлар уларнинг тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда ўрнатилган бўлиб, бунда энгил саноат корхоналарининг жорий ликвидлилигига нисбатан белгиланган талаб нисбатан юқоридир. Мазкур ҳолат энгил саноат тармоғида ишлаб чиқариш циклининг нисбатан қисқа эканлиги ва уларни хом-ашёни сотиб олиш харажатларининг жами харажатлар ҳажмидаги салмоғининг юқори эканлиги билан изоҳланади.

– Хитойда давлат корхоналари негизида хорижий компаниялар билан қўшма корхоналар ташкил этиш янги ташкил этилган корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш имконини берди ва бунда Хитой ҳукумати томонидан автомобиль саноатидаги қўшма корхоналарнинг фаолияти молиявий қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилди;

– тараққий этган мамлакатлар амалиётида компанияларнинг молиявий рақобатбардошлигини уларнинг кўрсаткичлари асосида баҳолашда беш омилли Э.Альтман модели ва У.Бивер томонидан таклиф этилган компанияларнинг молиявий беқарорлиги кўрсаткичларидан фойдаланилмоқда (Альтманнинг ушбу машҳур беш омилли модели акциялари бозорда котировка қилинаётган акциядорлик жамиятларининг молиявий барқарорлигини баҳолашга мўлжалланган);

– тараққий этган мамлакатларда факторинг компаниялари томонидан маълум дисконт эвазига дебитор қарздорликни корхоналардан сотиб олиниши корхоналарнинг дебитор қарзларининг пул маблағларига айланишини таъминлашда муҳим ўрин тутмоқда. Ўзбекистон Республикасида эса, факторинг компаниялари мавжуд эмас.

1.3. Рақобатбардошликни ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш ва таҳлил қилиш усули

Бозор муносабатлари шароитида ҳар бир корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунга эришиш учун уни таҳлил қилиш йўллари яхши билишни, унинг ҳар бир жиҳатини яхшилаш учун эса, тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишни тақозо қилади.

Бу эса ўз навбатида, рақобатбардошликни ифодаловчи кўрсаткичларни ишлаб чиқишни тақозо қилади. Аммо ушбу масала иқтисодий адабиётларда ҳамон ўз ечимини топган эмас. Бу муаммонинг ҳал қилиниши бўйича турли қарашлар мавжуд. Биз ушбу масала бўйича турли олимларнинг

фикрига тўхталмасан ўз қарашларимизни баён қилмоқчимиз.

Маҳсулот рақобатбардошлигини ифодаловчи кўплаб таҳлилий усуллар асосий кўрсаткичлар ўртасидаги алоқаларни таркиблаш ва идентификациялаш имконини берувчи турли хилдаги иқтисодий моделлар билан биргаликда фойдаланилади. Таҳлилда фойдаланиладиган моделларнинг қуйидаги асосий турларини ажратиш мумкин:

- дескриптив – корхона молитя-хўжалик юритиш маълумотларидан фойдаланишга асосланган таърифловчи моделлар;
- предикатив - жорий ва истиқбол прогноз баҳоларини шакллантириш учун фойдаланиладиган прогноз моделлар;
- меъёрий - амалдаги натижаларни асосан ички фаолият таҳлилда фойдаланиладиган кутилаётган натижалар билан таққослаш моделлари.

Бундан ташқари, ҳозирги вақтда маҳсулот рақобатбардошлиги таҳлил қилиш ушбу фанга тааллуқли ва бошқа фанлардан ўзлаштирилган турли усулларни ҳам ўз ичига олади:

Биринчидан, мантиқий-иқтисодий усуллар:

- кўрсаткичларни таҳлил қилиш мутлоқ катталиклардан фойдаланишдан бошланиб, динамика ҳодисаларини таҳлил қилишда ўзгармас бўлган нисбий кўрсаткичлар ҳисоблаб чиқилади;
- ўртача катталиклар ёрдамида иқтисодий жараёнлар ривожланишидаги умумий тенденциялар ва қонуниятлар белгиланади;
- таққослаш тамойили ҳодисаларни таснифлаш ва тизимга солиш ҳамда сабабли-оқибатли боғланишларни топишга асосланган;
- гуруҳлаш тадқиқотнинг ажралмас қисми бўлиб, унга асосланган ҳолда таҳлилни ўтказишнинг барча босқичларида фойдаланиладиган таҳлилий жадваллар тузилади;
- нисбий кўрсаткичларга асосланган индексли усул таҳлилнинг энг кенг тарқалган воситаларидан бири бўлиб, унинг ёрдамида ҳодиса даражасининг ўзгаришини баҳолаш мумкин;

- натижаларнинг ўзгаришида омиллар ролини аниқлашнинг классик таҳлилий вазифасини ҳал этиш, йиғинди таркиби ўзгаришининг динамикага таъсирини баҳолаш;

- мувозанат усули ўзаро боғлиқ ва тенглаштирилган кўрсаткичлар нисбатини акс эттиради, уларнинг якуни бир хил бўлиши лозим;

- яққол ва тушунарли бўлиши учун график усул қўлланилади, жумладан, кўрсаткичларга диаграммалар ва графиклар кўринишида шартли равишда тасвирлаш;

Икинчидан, иқтисодий-математик усуллар бугунги кунда кенг қўлланилмоқда, чунки улар иқтисодий таҳлилнинг самарадорлигини оширган ҳолда иқтисодий таҳлилни такомиллаштиришнинг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Иқтисодий-математик умумий қабул қилинган таснифи ҳозирча ишлаб чиқилмаган ва бугунги кунда қуйидаги усуллари мавжуд:

- содда математика ва классик олий математика усуллари, масалан, омиллар таҳлилда табақалаштириш ва бирлаштириш;

- замонавий амалий математика, жумладан математик дастурлаш ишлаб чиқаришни мақбуллаштириш вазифасини ҳал этишнинг асосий воситаси;

- фаннинг ёки билимларнинг учта соҳаси: иқтисодиёт, математика ва статистикани синтез қилиш асосида тузилган математик-статистик усуллар ва иқтисодий усуллар. Улар кўрсаткичларни прогноз қилишда муҳим рол ўйнайди;

- иқтисодий кибернетика усуллари иқтисодий ҳодисаларни, ахборотни бошқариш ва ҳаракатлантириш қонунлари нуқтаи назаридан таҳлил қилади.

Бизнинг фикримизча, корхона ва маҳсулот рақобатбардошлигини ифодалаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизимидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

1. Саноат корхонаси маҳсулотининг бозордаги бир хил маҳсулотлардаги улуши (Кмбу)

2. Бозордаги энг кучли рақобатчи саноат корхонаси маҳсулотининг улушига (ЭКму) нисбатан шу корхона маҳсулоти улуши (Кму)
3. Рақобатдаги маҳсулотни сотиш ҳажмининг ўсиш суръати (Рмўс)
4. Саноат корхонаси маҳсулоти баҳосининг бозордаги шундай маҳсулот баҳосига нисбатан коэффициентдаги миқдори (Кбах)
5. Саноат корхонаси маҳсулотининг сертификатланганлик даражаси (Ксер)
6. Саноат корхонасида маҳсулотини реклама қилишдан олинган фойданинг реклама харажатларига нисбати (Крек)
7. Саноат корхонасининг рақобатбардош товарларининг рентабеллик даражаси (Ррб)
8. Саноат корхонада умумий рентабеллик даражаси (Р)
9. Саноат корхона балансининг жорий ликвидлик даражаси (Лж)
10. Саноат корхонаси маҳсулоти рақобатбардошлигини ифодаловчи умумлашган кўрсаткич (Мрук).

Ушбу кўрсаткичларнинг номи, аниқланиш йўллари, мазмуни ушбу жадвалда келтирилган (1.2-жадвал).

1.2-жадвал

**Саноат корхонаси ва маҳсулот рақобатбардошлигини ифодаловчи
кўрсаткичлар ва уларни аниқлаш йўллари²⁷**

Т/р	Кўрсаткичлар номи	Кўрсаткичларни ҳисоблаш йўллари	Изоҳ
1.	Корхона маҳсулотининг бозордаги бир хил маҳсулотлардаги улуши (Кмбу)	$K_{MBY} = \frac{K_M}{B_{JM}}$	Км – корхона маҳсулоти; Бжм – бозордаги шу маҳсулотнинг жами ҳажми
2.	Бозордаги энг кучли рақобатчи корхона маҳсулотининг улушига (ЭКму) нисбатан шу корхона маҳсулоти улуши (Кму)	$K_{MY} = \frac{K_{MBY}}{EK_{MY}}$	
3.	Рақобатдаги маҳсулотни сотиш ҳажмининг ўсиш суръати (Рмўс)	$P_{MYC} = \frac{P_{M.X}}{P_{M.AY}}$	Рм. – рақобатдаги сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий миқдори; Рм.ай – шу маҳсулотнинг асос йилидаги миқдори

Т/р	Кўрсаткичлар номи	Кўрсаткичларни ҳисоблаш йўллари	Изоҳ
4.	Корхона маҳсулоти баҳосининг бозордаги шундай маҳсулот баҳосига нисбатан коэффициентдаги миқдори (Кбах)	$K_{BAK} = \frac{K_{MB}}{B_{ШМБ}}$	Кмб – корхона маҳсулотининг баҳоси; Бшмб – бозордаги шундай маҳсулотлар баҳоси
5.	Корхона маҳсулотининг сертификатланганлик даражаси (Ксер)	$K_{CEP} = \frac{C_M}{Ж_M}$	См – сертификатланган маҳсулотлар; Жм – жами маҳсулотлар
6.	Корхонада маҳсулотини реклама қилишдан олинган фойданинг реклама харажатларига нисбати (Крек)	$K_{PEK} = \frac{P_{ЕКФ}}{P_{ЕКХ}}$	Рекф – реклама қилинган товарлар бўйича олинган фойда; Рекх – шу товарни реклама қилиш учун кетган харажатлар
7.	Корхонанинг рақобатбардош товарларининг рентабеллик даражаси (Ррб)	$P_{PB} = \frac{P_{ТФ}}{P_T}$	Ртф – рақобатдаги товарлардан олинган фойда; Рт – рақобатдаги товарларнинг умумий ҳажми
8.	Корхонада умумий рентабеллик даражаси (Р)	$P = \frac{C_{Ф}}{Q}$	Сф – соф фойда; Q – сотилган маҳсулот ҳажми
9.	Корхона балансининг жорий ликвидлик даражаси (Лж)	$L_{Ж} = \frac{Ж_A}{Ж_M}$	Жа – Жорий активлар; Жм – Жорий мажбуриятлар
10	Корхона маҳсулоти рақобатбардошлигини ифодаловчи умумлашган кўрсаткич (Мрук)	$M_{PYK} = \frac{M_{ТЙ}}{M_{ИЙ}}$	Мтй – маҳсулотнинг техник йўналиши бўйича умумлашган кўрсаткичи; Мий – маҳсулотнинг иқтисодий йўналиши бўйича умумлашган кўрсаткичи;

27

Таҳлил жараёнида ушбу кўрсаткичларнинг фарқи, ўтган йилларга нисбатан ўзгариши, динамикаси каби мутлақ ва нисбий миқдорлари аниқланади, ҳар бирининг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар ҳисобланади. Саноат корхонаси ва маҳсулот рақобатбардошлигига бир қанча омиллар таъсир қилади. Уларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

1. Корхонанинг рақобатда иштирок этаётган маҳсулотининг яроқлилиқ ва кафолат муддати давомида кўрсатиладиган хизматлар даражаси.

²⁷ Муаллиф томонидан тайёрланди

2. Маҳсулотни турли воситалар билан реклама қилиш даражаси ва унинг самарадорлиги.

3. Корхонанинг сервис хизматини ташкил қилиш даражаси ва унинг самарадорлиги.

4. Корхонанинг фирма ва товар белгиларининг нуфузи.

5. Корхона товарининг қадокланган, ўралган қисмининг улуши ва уларнинг ўралмасдан сотиладиган товарларга нисбатан самарадорлиги.

6. Корхона маҳсулоти баҳосининг бозордаги талаб ва таклифга қараб ўйнатиб (ўзгартириб) турилиши.

7. Харидорни кўп харид қилишга қизиқтириш воситаларини ишга солиш санъати.

8. Маҳаллий, ҳудудий, мамлакат ва халқаро бозорда маркетинг хизматининг йўлга қўйилганлиги.

Таҳлил жараёнида уларнинг ҳар бирининг таъсири ҳисобланади ва тегишли бошқарув қарорларини қабул қиладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоики, рақобатбардошлик ҳақида хали тадқиқотлар етарли даражада олиб борилган эмас.

Саноат ишлаб чиқариши ўз маҳсулотларининг ғоят турли-туманлиги билан тавсифланади. Бу маҳсулотлар табиий хусусиятларига кўра, ҳар хил меъёр ва хилма-хил сифат кўрсаткичларига эга. Лекин, маълум саноат маҳсулотларининг муайян гуруҳи учун умумий кўрсаткичлар ишлатилиши, бошқа гуруҳи учун эса ўзига хос кўрсаткичлар қўлланилиши мумкин.

Маҳсулот сифатига ва унинг техникавий хусусиятларига баҳо бериш учун куйидаги кўрсаткичлар тизими қўлланилади:

Истеъмол қилиш хусусиятлари бўйича талабни қондириш кўрсаткичлари. Бундай кўрсаткичлар маҳсулотдан тайинли, белгиланган равишда фойдаланиш натижасида керакли (зарурий) самарани тавсифлайди. Ишлаб чиқариш - техник вазифани бажарувчи маҳсулот учун меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи хизмат қилиши мумкин. У баҳоланаётган маҳсулот

ёрдами билан қандай ҳажмдаги маҳсулотни тайёрлаш ёки маълум давр ичида қандай ҳажмдаги ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиши мумкинлигини ифодалайди.

Мустаҳкамлик кўрсаткичлари - буюмларнинг бузилмаслиги, яхши сақланиши, таъмирлашга қулайлиги, шунингдек, чидамлилигидир. Машина ва ўлчов асбобларининг сифати уларнинг мустаҳкамлигига ва узоқ ишлаш қобилиятига қараб аниқланади. Ҳар бир буюмнинг мустаҳкамлиги мўлжалланган муддатда, ўз хизмат параметрларини ўзгартирмай, зиммасига юклатилган вазифаларни бошқариш; воситанинг, яъни қуролнинг ишлаш муддати — мўлжалланган вақтда ишлаш қобилиятини ўзгартирмаслик хусусиятидир.

Технологик кўрсаткичлар маҳсулотни тайёрлаш ва таъмирлаш жараёнида юқори меҳнат унумдорлигини таъминлаш учун конструктор-технологик ечимлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардир. Айнан техника ва технология ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқаришнинг оммавийлиги, материал харажатларини, маблағлар, меҳнат ва вақтни оқилона тақсимлаш таъминланади.

Стандартлаштириш ва унификациялаш кўрсаткичлари — маҳсулотнинг стандартли, унификациялашган ва оригинал, яъни ажойиб, ажралмас қисмлар билан қондирилганлиги, тўйдирилганлиги, шунингдек, бошқа буюмларга нисбатан унификациялашганлик даражаси. Улар тракторни бошқариш учун керак бўлган кучлар, музлатгичда дастакнинг жойлашиши, ҳарорат, намлик, ёруғлик, шовкин, вибрация, нурланиш, ёнувчи маҳсулотларда учар газ ва сув буғининг йиғилиши бўлиши мумкин.

Эргономик кўрсаткичлар инсоннинг буюм билан муносабатини ва бу буюмдан фойдаланишда рўй берадиган гигиеник, физиологик ва рухий хусусиятлар мажмуини акс эттиради.

Эстетик кўрсаткичлар буюмларнинг бадиий-конструкторлик хусусиятларини ифодалайди. Улар буюмнинг товар қиёфаси жонлилигини,

шаклининг маъқуллигини, композициянинг бутунлилигини, мукаммал бажарилганлилигини ва баркарорлигини тавсифлайдилар.

Транспортабеллик кўрсаткичлари маҳсулотнинг ташиш учун мослашганлигини ифодалайди.

Патент-ҳуқуқий кўрсаткичлар маҳсулотнинг патентли ҳимоясини ва патентли сархиллигини (асиллигини) тавсифлайди ва рақобатбордошлигини аниқлашда муҳим омил ҳисобланади. Патент-ҳуқуқий кўрсаткичларни аниқлашда буюмларда янги техник омиллар борлигини, шунингдек, мамлакатда патентлар билан ҳимояланган ечимларни ҳисобга олиш керак бўлади.

Экологик кўрсаткичлар атроф-муҳитга хавfli таъсир кўрсатиш даражаси. У маҳсулотни эксплуатация қилиш ёки истеъмол қилишда юзага келади. Масалан, зарарли қотишмаларнинг бўлиши, маҳсулотни саклаш, ташиш ва истеъмол қилишда зарарли қисмлар, газлар ва нурларни чиқариш мумкинлиги.

Хавфсизлик кўрсаткичлари — харидор ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг хавфсизлиги учун маҳсулот хусусиятларини тавсифлайди, яъни маҳсулотни монтаж қилиш, хизмат кўрсатиш, таъмирлаш, саклаш, ташиш, истеъмол қилишда хавфсизликни таъминлайдилар.

Юқорида қайд қилиб ўтилган кўрсаткичларнинг йиғиндиси маҳсулот сифатини ташкил этади. Буюм мустаҳкам (пишик), эстетик жихатдан кўзни қамаштирадиган, ўз вазифасини яхши бажарадиган бўлиши лозим. Лекин, юқорида қайд этилган кўрсаткичлардан ташқари буюмнинг баҳоси ҳам муҳим. Чунки иқтисодий оптимал сифат масаласи баҳо билан чамбарчас боғлиқдир. Харидор буюм сотиб олганда буюм баҳоси у эга бўлган хоссалар тўпламини қоплашини билиш учун уларни доимо таққослайди.

Иқтисодий оптимал сифат деганда, сифат ва харажат нисбати ёки сифат бирлигининг баҳоси тушунилади ва у куйидаги формула билан ҳисобланади:

$$Konm = \frac{Bc}{X\varepsilon},$$

Бу ерда: Копт - иқтисодий оптимал сифат;

Бс - буюм сифати;

$X\varepsilon$ - буюмни сотиб олиш ва эксплуатация қилиш харажатлари, сўм.

Формуланинг махражини аниклаш мураккаб эмас, чунки у буюмнинг сотиш баҳосини, эксплуатация, таъмирлаш ва утилизация қилиш харажатларини ўз ичига олади. Формула суратини аниклаш эса, қийинроқ кечади, чунки буюмнинг сифати жуда кўп ва турли - туман кўрсаткичлардан иборат. Бу билан алоҳида фан «Кваламетрия» шуғулланади. У сифатни сон жихатдан, яъни бир сўмлик харажатта буюм сифати бирлиги ўсишини баҳолашнинг етарли даражада маъқул усулини ишлаб чиққан.

I боб бўйича хулосалар

Демак, ҳозирги замон ишлаб чиқариши шароитида маҳсулот сифати — корхона (фирма) самарадорлигининг, рентабеллигининг муҳим таркибий қисмидир. Шу сабабли унга доимо эътибор бермоқ зарур. Сифат билан барча - корхона директоридан тортиб, аниқ иш бажарувчигача шуғулланиши керак.

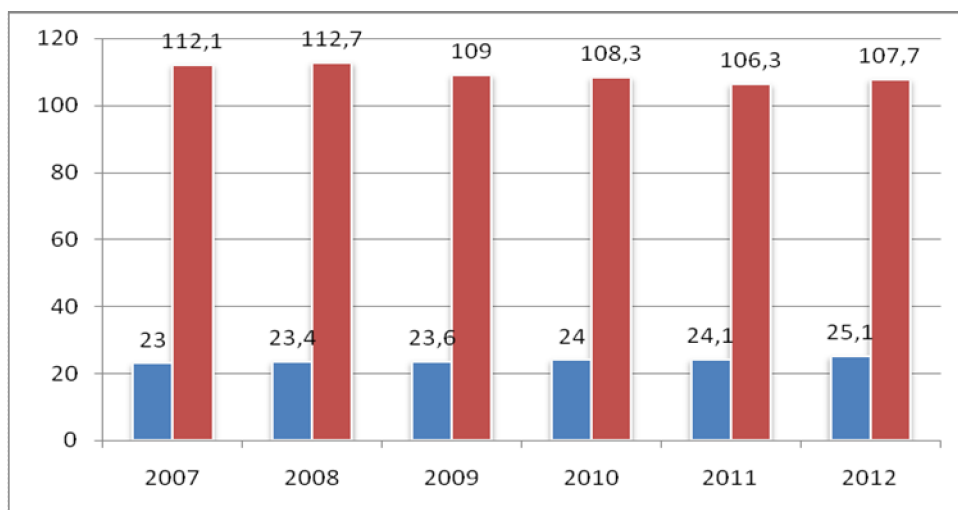
Сифатни таъминлаш, лойиҳалаш, сақлаш бўйича барча жараёнлар сифатни бошқариш тизимига бирлаштирилган.

2-БОБ. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОРХОНАЛАРИ МОЛИЯВИЙ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШНИНГ АМАЛДАГИ ҲОЛАТИ ТАҲЛИЛИ

2.1. Корхоналарнинг ликвидлилик даражаси рақобатбардошлигини таъминлашнинг омили сифатида

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб саноатни, шу жумладан, нефт ва газ саноатини ривожлантиришга катта эътибор қаратилди. Давлатнинг инвестиция дастури доирасида йирик инвестиция лойиҳалари амалга оширилди ва уларнинг натижаси ўлароқ мамлакатимизнинг нефт мустақиллигини таъминлашга муваффақ бўлинди. Қоровулбозор нефтни қайта ишлаш заводи, Шўртангазкимё мажмуаси каби йирик иншоотлар фойдаланишга топширилди.

Куйидаги расмларнинг маълумотлари орқали республикамызда саноатни ва саноат тармоқлари ривожланишини кўриб чиқамиз.

2.1-расм. Ўзбекистон Республикасида саноат маҳсулотларининг ўсиш суръати ва унинг ЯИМ даги улушининг ўзгариши²⁸, %

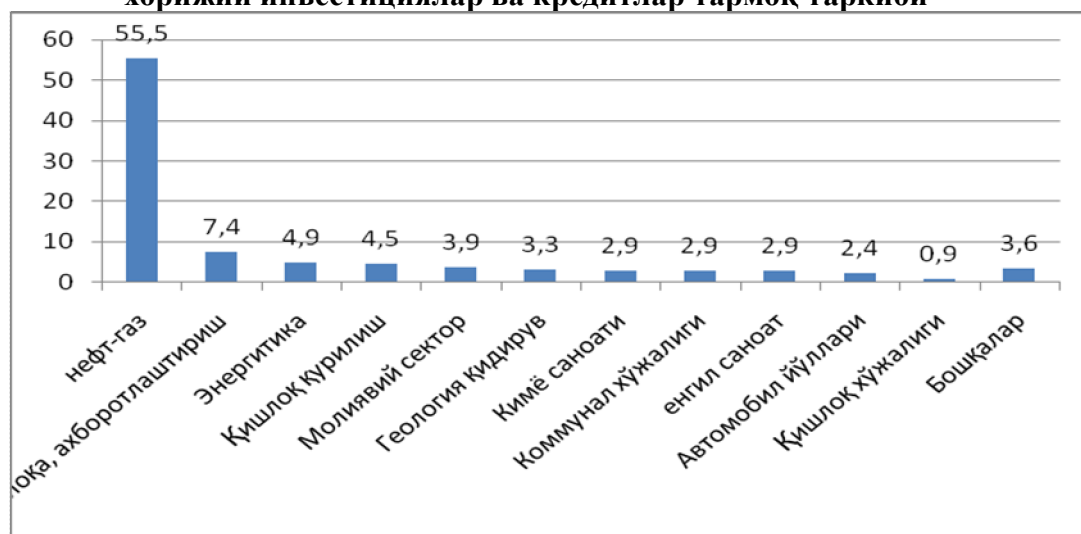
²⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

2.1-расм маълумотларидан кўринадики, 2007-2012 йилларда мамлакатимизда саноат маҳсулотлари ҳажмининг юқори суръатларда ўсишига эришилди. Мазкур давр мобайнида саноат маҳсулотларининг ўртача йиллик ўсиш суръати 109,7 фоизни ташкил қилди. Бу эса, юқори даражадаги ўсиш суръати ҳисобланади ва саноат ишлаб чиқаришини тўғри йўлга қўйилганлигидан далолат беради.

2007-2012 йилларда саноатнинг ЯИМ даги улушини ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги ижобий ҳолат ҳисобланади ва мамлакатнинг индустриаллашиш даражасини ошиб бораётганлигидан далолат беради. 2009 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 23,6 фоизи саноат соҳасида яратилган бўлса, 2012 йилда ушбу кўрсаткич 25,1 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистон иқтисодиётига киритилган инвестицияларнинг тармоқ таркибида саноат тармоғи юқори салмоқни эгаллайди. Бу эса, саноатни махсус давлат дастурлари асосида инвестициялаш амалиётининг мавжудлиги билан изоҳланади. Жалб қилинган хорижий инвестициялар умумий миқдори (млн.долл): 3718,65 тенг бўлиб, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар 2526,56, Ҳукумат кафолати остидаги хорижий кредитлар 750,99 га тенг бўлган.

2.2-расм. 2012 йил Давлат инвестиция дастури доирасида ўзлаштирилган хорижий инвестициялар ва кредитлар тармоқ таркиби²⁹

²⁹ Давлат статситика қўмитаси маълумтлари асосида тайёрланди.

2.1-жадвал

Худудларда жалб этилган инвестициялар миқдори³⁰

Худудлар номи	Лойиҳалар сони (дона)	Жалб қилинган хорижий инвестициялар (млн.долл)
Республика бўйича	474	441,1
Тошкент шаҳри	221	183,1
Тошкент вилояти	64	75,5
Фарғона вилояти	35	31,0
Қашқадарё вилояти	10	25,9
Андижон вилояти	27	24,9
Сирдарё вилояти	13	23,7
Самарқанд вилояти	24	15,8
Сурхондарё вилояти	13	13,8
Наманган вилояти	14	12,5
Қорақалпоғистон Рес.	12	10,2
Хоразм вилояти	6	8,9
Навоий вилояти	11	7,1
Бухоро вилояти	12	4,8
Жиззах вилояти	12	4,0

Жадвалга эътибор берадиган бўлсак асосий инвестициялар миқдори Тошкент шаҳрига 183,1 млн. долларни ташкил этган бўлса, Тошкент вилоятига 75,5 млн. доллар ва Фарғона вилоятига 31,0 млн. доллар тўғри келган. Ушбу кўрсаткич бўйича Жиззах вилояти, Бухоро ва Навоий вилояти охириги ўринларни банд этишган. Республикамиз бўйича жами корхоналар сони 4667 та бўлиб, 2012 йилда янгидан ташкил этилган корхоналар сони 486 та, Фаолият юритаётган корхоналар сони 4283 та, Ташқи иқтисодий фаолият

³⁰ Давлат статситика қўмитаси маълумтлари асосида тайёрланди

билан шуғулланаётган корхоналар сони 1600 та Фаолият кўрсатмаётган корхоналар сони 384 та ташкил этган.

Ўзбекистон Республикаси саноатига қилинган инвестицияларнинг асосий қисми ёқилғи-энергетика комплексининг ҳиссасига тўғри келади. Бу эса, ушбу комплексни техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш жараёнини изчиллик билан давом эттириляётганлиги билан изоҳланади.

Ўзбекистон ери углеводород хом-ашёсининг катта захирасига эга. Республика худудининг 60 фоизига яқин қисми нефть ва газ қазиб чиқариш учун салоҳиятлидир. Ўзбекистонда 211 углеводород хом-ашёсининг табиий топилмаси очилган бўлиб, уларнинг 108 таси газ ва газконденсат, 103 тасинефтьгаз, нефть-газконденсат ва нефть топилмаларидир. Ҳозир уларнинг ярмисида маҳсулот ишлаб чиқарилмоқда³¹.

Ўзбекистон нефть-газ саноати юз йилдан ошиқ тарихга эга. Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ давлат томонидан ёқилғи-энергетика мустақиллигига эришиш вазифаси қўйилди. Углеводородларни ишлаб чиқариш суръатлари шунчалик ўсдики, республикамиз экспортга ҳам маҳсулот чиқара бошлади. Тармоқнинг тезкор ривожланиши республика нефтьгаз саноатини бошқариш тизими замон талабларига мос келувчи тубдан тузилмавий ўзгаришларни талаб қилгани учун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-2154-сон Фармони билан 1998 йилда “Ўзнефтьгаз” миллий холдинг компанияси ташкил қилинди³² ва махсус ҳукумат қарори³³ билан унинг иш фаолияти белгиланди.

Ҳозир Ўзбекистон нефтьгаз тармоғи ўз хом-ашё қазиб чиқариш ва қайта ишлаш комплекс базасига эга бўлиб, “Ўзнефтьгаз” миллий холдинг компанияси (МХК) асосида тикланган комплекс мисолида самарали йирик корпоратив бирлашманинг фаолиятини кузатишимиз мумкин.

³¹ “Ўзбекнефтьгаз” МХК нинг 2011 йил якуни бўйича ҳисоботи маълумотлари.

³² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 11.12.1998 йилдаги ПФ-2154-сон “Ўзнефтьгаз нефть ва газ саноати миллий корпорациясини “Ўзнефтьгаз” миллий холдинг компаниясига қайта ташкил этиш” Фармони.

³³ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзнефтьгаз” миллий холдинг компаниясини ташкил қилиш ва фаолият кўрсатиш тўғрисида” 523-Қарори.

Холдинг компанияси таркибига 6 акциядорлик компанияси ва бошқа шўъба корхоналари кириб, ушбу тизимни 190 дан ортиқ корхоналар ташкил қилади.

Диссертацион тадқиқотимизнинг объекти “Ўзбекнефтегаз” МХК бўлганлиги сабабли, ушбу миллий холдинг компанияси хусусида қисқача маълумот бериб ўтамыз.

“Ўзбекнефтегаз” МХК нинг таркибига олти акциядорлик компанияси киради:

1. “Ўзнефтегазқазибчиқариш” (Тошкент ш.) - нефт ва газ конларини ишлаш, нефт, газ ва газ конденсатини қазиб чиқариш, табиий газни қайта ишлаш билан шуғулланади.

2. “Ўзгеобурнефтегаз” (Қарши ш.) – нефт ва газ конларини разведка қилиш ва эксплуатацион қазилар билан шуғулланади.

3. “Ўзтрансгаз” (Тошкент ш.) – газни ер остида сақлаш, Ўзбекистон табиий газини республика ичидаги истеъмолчиларга етказиб бериш ва хорижга экспорт қилиш ҳамда табиий газни чегарадош давлатлардан транзит қилиш билан шуғулланади. Шунингдек, мамлакат аҳолисини табиий газ билан таъминлайди.

4. “Ўзнефтегазстройинвест” (Тошкент ш.) – лойиҳа ишлари, капитал қурилишни амалга оширади, нефт ва газни қайта ишлаш, ташиш, қазиб олиш объектларини таъмирлаш билан шуғулланади.

5. “Ўзнефтепродукт” (Тошкент ш.) – Фарғона, Олтиариқ ва Бухоро нефтни қайта ишлаш заводларининг мулкларини назорат қилади, иқтисодиёт тармоқлари ва аҳолига нефт маҳсулотларини сотади, нефтебазалар, автомобил ёқилғисини қуйиш шохобчалари ва узатиш терминаллари тармоғига эга, Ўзбекистоннинг ички бозорида нефт маҳсулотларини сотувчи корхоналарнинг фаолиятини назорат қилади.

6. “Ўзнефтегазмаш” (Чирчиқ ш.) – нефтегаз ва газкимё комплексларига кирувчи корхона ва ташкилотлар учун машинасозлик маҳсулотларини ишлаб

чиқаради, шунингдек, нефтегаз тармоғига кирувчи машинасозлик заводлари фаолиятини мувофиқлаштиради.

Тўғри инвестицияларни жалб қилиш учун холдинг компанияси ўзининг стратегиясига мувофиқ эмиссия сиёсатини олиб бормоқда. Масалан, 2008 йил якунлари бўйича ўтказилган охириги йиллик акциядорлар умумий йиғилишида компания устав фондини ошириб қўшимча акция чиқаришга қарор қилинди. Хусусан:

- 1000 сўм номиналдаги 363,9 млн.дона оддий акция чиқарилиши;
- компания устав фонди 617,6 млрд.сўм қилиб белгиланиши;
- жойлаштириб бўлинган акцияларга қўшимча равишда 1 млрд. дона оддий акция чиқарилиши ҳақида қарор қабул қилинди³⁴.

Кенг кўламда инвестиция жалб қилиш бўйича амалга оширилган самарали фаолият натижасида капитал қурилишларни амалга оширишнинг моддий манбаси ҳосил қилинди. Натижада 2008 йилнинг ўзида 2 трлн. сўмлик капитал қуйилмалар ўзлаштирилган эди³⁵.

Ўзбекистон нефт-газ комплекси корхоналари миллий қимматли қоғозлар бозорининг энг йирик эмитентларига айланиши мумкин Чунки, улар катта инвестицион салоҳиятга эга бўлиб, миллий иқтисодиётнинг реал секторида ишлаш бўйича катта тажрибага эга. Бу эса, уларга бошқа соҳаларни ҳам ўзлаштириш имконини беради. Ҳақиқатдан ҳам, нефт-газ комплекси объективлари республикамизнинг энг йирик эмитентларидан бирига айланмоқда.

2009 йил учун тасдиқланган Инвестиция дастурига мувофиқ, унга биноан 3 млрд. 950 млн. АҚШ долларига эквивалент маблағдаги инвестицияларни ўзлаштириш режалаштирилган. Шуларнинг 1 млрд. доллари хорижий инвестициялар бўлиб, уларнинг 68 фоизи тўғри инвестициялардир. 2008 йил давомида нефт-газ мажмуасидаги 25 млрд.

³⁴ “Ўзнефтверг” МХКнинг ҳисобот маълумотлари.

³⁵ Маълумотлар www.ung.uz сайтидан олинган.

сўмлик 13 йирик ишлаб чиқариш объектлари ишга туширилган эди. Республика масштабида энг кўзга кўринарли инвестиция лойиҳалари Устюрт ва Орол денгизи ҳудудларида нефть ва газ бўйича геологик қидирув ишларини назарда тутди.

2012 йилнинг 1 январь ҳолатига, Ўзбекистон Республикаси саноат тармоғига қилинган жами инвестицияларнинг 46,5 фоизи ёқилғи-энергетика комплексининг ҳиссасига тўғри келди³⁶. Бу эса, ёқилғи-энергетика комплексини модернизациялаш жараёнини изчиллик билан давом эттирилаётганлигидан далолат беради.

Маълумки, охириги йилларда республика иқтисодиётининг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва қайта қуроллантириш учун устав капитали 1 млрд.АҚШ доллари бўлган Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси ташкил қилинган эди. Фонднинг асосий вазифаси-нафақат маблағларни тўплаш ва стратегик аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларни молиялаштириш бўлиб, балки хорижий инвесторлар-компаниялар, банклар, халқаро молия институтлари билан ҳамкорликда паритет шартларда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришдан иборатдир. Ҳозирда Фонд томонидан 550 млн. АҚШ доллари миқдорида кредитлар берилган бўлиб, уларнинг 34 фоиздан кўпи нефть-газ мажмуаси объектларига йўналтирилган эди. Ҳозирда нефть-газ комплекси бўйича 18,5 млрд. АҚШ доллари ҳажмида янги қурилишлар бўйича ва 6 млрд. АҚШ доллари миқдорида модернизация қилиш ва қайта қуроллантириш бўйича инвестиция лойиҳаларини яқин йилларда амалга ошириш режалаштирилмоқда.

Бунда компаниянинг ўз маблағларидан 8,2 млрд. доллар, Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт жамғармасидан - 2,5 млрд. доллар, хорижий инвестициялар ва кредитлардан -13,5 млрд. доллар маблағ жалб қилинади. Ҳисоб-китобларга қараганда ушбу лойиҳаларнинг амалга оширилиши 10,4

³⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

млрд. долларлик маҳсулот қўшимча тарзда ишлаб чиқарилишига, йиллик экспортнинг 6,5 млрд.долларга оширишга имкон яратар экан. Чунки, миллий экспортимизнинг сезиларли қисми айнан нефт-газ маҳсулотларининг ишлаб чиқарилишига боғлиқ.

Шу билан бирга, нефт-газ комплекси корхоналари инвестиция жозибадорлигини оширилишида самарали дивидент сиёсатини қўлланилиши ёрдам бермоқда. “Ўзгеонефтвазқазибчиқариш” АК мисолида унитар корхоналардан келадиган фойданинг аккумуляция қилиниши ва дивиденд кўринишида акциядорларга ҳамда Миллий холдинг компаниясига ўтиши орқали капиталнинг мураккаб тақсимланишини кузатиш мумкин.

Ёқилғи секторидида маҳсулот ишлаб чиқариш 2008 йилдагига нисбатан ошди - 110,3%, бензин - 110,8%, керосин - 112,2%, дизель ёқилғиси - 101,2%, суюлтирилган газ ишлаб чиқариш - 103,7%, кўмир қазиб олиш - 101,4 фоизга ошди³⁷.

Муборак газни қайта ишлаш заводи базасида суюлтирилган газ ишлаб чиқарадиган завод қурилиши, Тошкент иссиқлик электр станциясини модернизация қилиб, буғ-газ қурилмасини барпо этиш бўйича бир қатор муҳим инвестиция лойиҳалари амалга оширилди. Фарғона водийси ва республика жанубий вилоятлар аҳолисини электр билан барқарор таъминлаш мақсадида ҳавода тортилган электр узатиш линияларини модернизация қилиш амалга оширилди. Умумий қиймати 52 млн. АҚШ долллари бўлган Оҳангарон ва Андижон кичик гидроэлектрстанциялари қурилиши тугалланди. Улар ҳар йили 238 млн. кВт/с электр энергияси ҳосил қилинишини таъминлайди.

Ҳозирги даврда энергия сиғимини қисқартириш ҳамда энергияни тежаш тизимини жорий этиш сиёсатини амалга ошириш давом эттирилмоқда. Маиший истеъмолчилар ва хўжалик юритувчи субъектлар томонидан сарфланган электр энергиясини аниқ ҳисобга олинишини

³⁷ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

таъминлайдиган электрон ҳисоблагичлар (тегишлича 487,3 минг ва 84,6 минг дона) ўрнатилди. Новоангрэн ва Сирдарё ИЭСда, Тошкент иссиқлик электр марказида, Ўрта Чирчиқ ГЭСлари каскадида ва Қашқадарё электр станцияларида электр энергиясини назорат қилиш ва ҳисобга олишнинг автоматлаштирилган тизимларидан тажриба тариқасида фойдаланиш жорий этилди. Шу билан бирга электр энергияси (99,7%), иссиқлик энергияси (93,2%), газ конденсати (94,6%) ишлаб чиқариш ҳажмлари пасайди.

Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини оширишда “Ўзбекнефтгаз” МХК ўзига хос ўрин тутди. Компания Марказий Осиёда газ экспорт қилувчи йирик корхона ҳисобланади. Айниқса, сўнгги йилларда газни Хитой Халқ Республикасига экспорт қилишни йўлга қўйилганлиги унинг экспорт салоҳиятини сезиларли даражада оширади. АҚШ ва Европа Иттифоқи томонидан Эронга нисбатан иқтисодий жазо чораларининг қўлланилаётганлиги газнинг жаҳон баҳосини ошишига олиб келиши мумкин. Бу эса, “Ўзбекнефтгаз” МХКнинг экспорт тушумини янада ошириш имконини беради.

Қуйида “Ўзнефтгаз” МХКнинг экспорт-импорт фаолияти амалдаги ҳолатига баҳо берамиз.

2006-2012 йилларда “Ўзбекнефтгаз” МХК нинг экспорти ҳажмининг ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги ижобий ҳолат ҳисобланади. Шунингдек, 2012 йилда импорт ҳажмининг 2011 йилга нисбатан ошганлиги янги техника ва технологияларни харид қилиш ҳажмининг ошганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқотнинг олдинги бобида амалга оширилган илмий-назарий таҳлилар шуни кўрсатдики, корхоналарнинг рақобатбардошлигига кўплаб ички ва ташқи омиллар таъсир қилади.

Корхонанинг молиявий рақобатбардошлигига таъсир қилувчи ички омилларга тармоқ хусусияти, ишлаб чиқариш цикли, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таркиби, ассортименти, сифати, харидорлиги, активлар таркибидаги узоқ муддатли ва жорий активлар нисбати, молиявий

ресурсларнинг ҳажми, даромадларга нисбатан ишлаб чиқариш аҳамиятидаги харажатлар билан давр харажатлари ўртасидаги нисбат, улардаги динамика, хусусий капитал таркибидаги тақсимланмаган фойда, акциядорлик капиталнинг ўсиш даражаси ва динамикаси, резерв капитал, мақсадли тушумлар динамикасидаги бўлган ўзгаришлар каби омиллар киради.

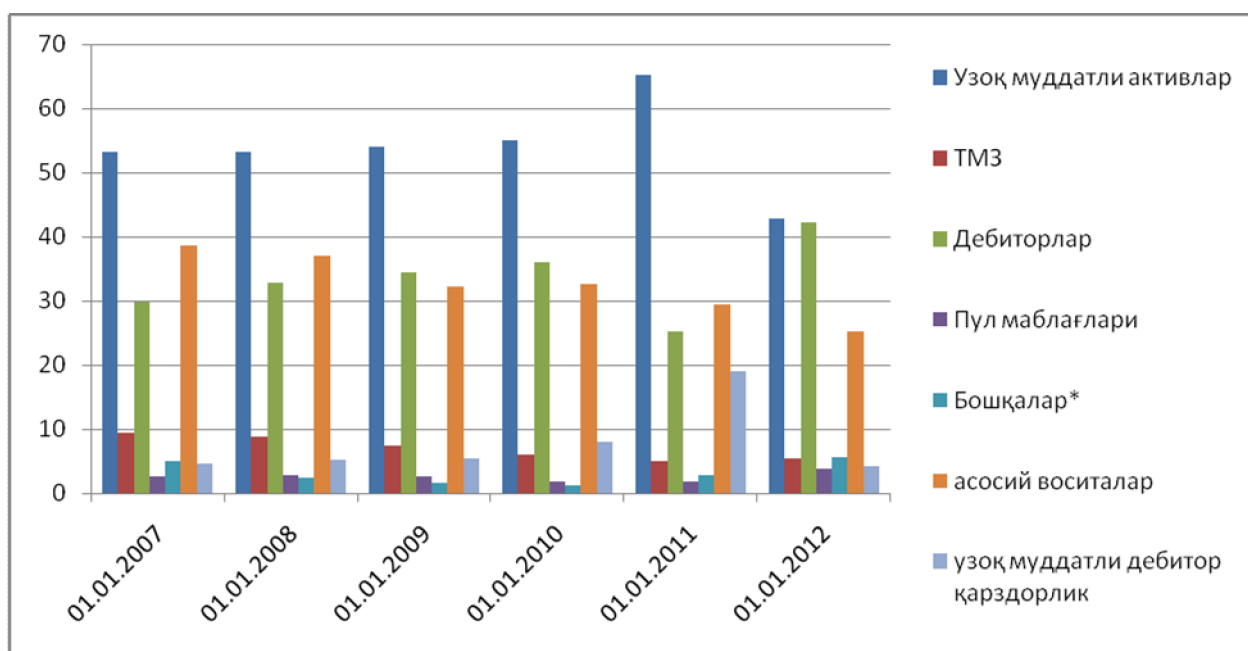

2.3-расм. “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг молиявий рақобатбардошлигига таъсир қилувчи омиллар³⁸

Корхонанинг молиявий рақобатбардошлигига шунингдек, корхона бошқарувига боғлиқ бўлмаган ташқи омиллар: умумий иқтисодиётдаги

³⁸ Муаллифнинг шахсий ишланмаси.

барқарорлик, корхона маҳсулотига бўлган талабнинг тебраниши, харид қобилияти, бозордаги мавжуд рақобат муҳити, иқтисодиётдаги нотўловларнинг, иқтисодий начор корхоналарнинг мавжудлиги, инфляция, валюта курси ва баҳо даражасининг ўзгариши, давлат томонидан юритилаётган солиқ, божхона, инвестиция, суғурта, пул-кредит ва ҳисоб сиёсатларининг юритилиши сезиларли даражада таъсир қилади.

2.4-расм. 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг активлар таркиби ва динамикаси³⁹.

2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” миллий холдинг компанияси активлари таркибида сезиларли ўзгаришлар юз берган. 2007 йил 1 январь ҳолатига, компаниянинг узоқ муддатли активлари жами активда 53,3 фоизни ташкил қилган бўлса, 2012 йил 1 январь ҳолатига. ушбу кўрсаткич 42,8 фоизга тушган. Мос равишда активлар таркибида жорий активлар салмоғи ўсган. Жорий активлар таркибидаги ўзгаришга назар ташласангиз товар моддий захиралар ва пул маблағлари камайиш тенденциясига, дебитор қарздорлик ўсиш тенденциясига эга эканлигига гувоҳ бўласиз. Узоқ

³⁹“Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

муддатли активлар таркибида асосий воситалар таҳлил даврида 38,6 фоиздан 25,1 фоизга тушганлиги салбий ҳолат ҳисобланади. Узоқ муддатли активлар таркибида дебитор қарздорликнинг ўсиш тенденциясига эга эканлиги ва 2012 йил январ ҳолатига 19,1 фоизни ташкил қилиши молиявий барқарорлик нуқтаи назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Демак, компаниянинг активлари таркибидаги юз берган ўзгариш унинг ликвидлик даражасига бевосита таъсир қилади. Чунки активларнинг бир қисми, яъни жорий активларнинг ликвидлик даражаси узоқ муддатли активларга нисбатан яхши ҳисобланади. Жорий активлардаги маблағлар ҳам турли хил ликвидлик даражасига эга ҳисобланади. Шу сабабли, диссертация ишининг ушбу параграфида корхоналарнинг ликвидлилигини “Ўзбекнефтегаз” МХК маълумотлари асосида таҳлил қиламиз.

2.2-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг таркиби ва динамикаси⁴⁰, %

Жорий активлар	Йиллар					2012 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши, ф.п.
	2008	2009	2010	2011	2012	
Пул маблағлари	5,8	5,3	3,9	5,1	6,5	0,7
Дебитор қарздорлик	69,9	74,7	79,6	71,8	73,8	3,9
Товар захиралари	18,7	15,9	15,9	13,3	9,5	- 9,2
Бошқалар	5,6	4,1	3,2	9,8	10,2	4,6
Жорий активлар- жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	х

2.2-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2008-2012 йиллар мобайнида “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг умумий ҳажмида дебитор қарздорликнинг салмоғи жуда юқори бўлиб, 2008-2009 йилларда ўсиш

⁴⁰ “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

тенденциясига эга бўлган. Бу эса, корхона томонидан сотилаётган маҳсулотлар суммасини ундиришда муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради ва унинг пул оқими барқарорлигига ҳамда ликвидлилигига салбий таъсир кўрсатади. 2012 йилда дебитор қарздорлик суммасининг “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг умумий ҳажмидаги салмоғини 2008 йилга нисбатан сезиларли даражада ўсиши кузатилди. Ушбу ҳолатнинг юзага келиши корхонанинг ликвидлилигини таъминлаш нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади ва унинг пул оқими барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Дебитор қарздорлик суммасининг жорий активлар ҳажмида юқори салмоққа эга бўлиши корхонанинг мутлақ ликвидлилик коэффицентининг паст бўлишига олиб келади. Бизга маълумки, корхонанинг мутлақ ликвидлилик коэффиценти унинг пул маблағларини жорий мажбуриятларга бўлиш йўли билан аниқланади. 2012 йилнинг 31 декабр ҳолатига, “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг мутлақ ликвидлилик коэффиценти атиги 0,1 ни ташкил этди. Ҳолбуки, корхона мазкур кўрсаткич бўйича тўловга қобил бўлиши учун унинг амалдаги даражаси камида 0,2 ни ташкил этиши лозим.

“Ўзбекнефтегаз” МХК да дебитор қарздорликнинг катта эканлиги ёқилғи-мойлаш материаллари суммасини сотиб олувчилар томонидан ўз вақтида тўланмаётганлиги билан изоҳланади. Фермер хўжаликлари, газдан фойдаланувчи ташкилотларнинг тўловга қобиллик даражасининг паст эканлиги нефт-газ маҳсулотлари суммаларини ўз вақтида ундириш имконини бермаётир. Масалан, “Ўзкимёсаноат” тизимига қарашли корхоналар газ ҳисобига ишлайди. Аммо улар томонидан ишлаб чиқарилаётган минерал ўғитларнинг суммасини фермер хўжаликлари томонидан ўз вақтида тўланмаётганлиги сабабли, ушбу корхоналар газнинг суммасини ўз вақтида тўлаб бера олмаяпти.

Корхоналарнинг фаолиятида дебитор қарздорлик суммасининг катта эканлиги уларнинг тижорат банклари кредитларидан фойдаланишларига

тўсқинлик қилади. Бунинг сабаби шундаки, кредитлар корхоналарнинг пул маблағлари ҳисобидан тўланади, яъни корхонанинг жорий ҳисобрақамини дебетлаш йўли билан банклар берган кредитларини сўндирадилар. Катта миқдордаги дебитор қарздорлик эса, корхонанинг умумий пул оқимини заифлаштиради ва натижада унинг кредит тўловига лаёқатлилик даражаси паст бўлади.

2.2-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг умумий ҳажмида товар захираларининг салмоғи паст даражада бўлган. Бу эса, корхона фаолиятининг ўзига хослигидан, яъни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг муҳим халқ хўжалиги аҳамиятига эга эканлиги билан изоҳланади.

Энди “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг жорий пассивлари таркиби ва динамикасини кўриб чиқамиз.

2.3-жадвал маълумотларидан кўринадики, “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг жорий пассивлари таркибида шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарз, солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар ва мол етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарз юқори салмоқни эгаллайди.

Холдингда нефт ва газ маҳсулотларини қазиб олиш, қайта ишлаш ва сотиш жараёни унинг шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарзлари миқдорини сезиларли даражада катта бўлишига олиб келади.

Жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадики, Миллий холдинг компаниясининг солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятларининг жорий пассивлар ҳажмидаги салмоғи катта. Бу эса,

2.3-жадвал

**“Ўзбекнефтегаз” МХК жорий пасивларининг таркиби ва динамикаси⁴¹,
%**

Жорий пасивлар	Йиллар					2012 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши, ф.п.
	2008	2009	2010	2011	2012	
Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга қарз	6,3	16,7	16,8	21,7	15,8	9,5
Шўъба ва қарам хўжалик жамиятларига қарз	42,2	46,2	44,8	25,5	40,6	- 1,6
Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар	29,7	19,3	24,9	18,2	14,0	- 15,7
Олинган бўнақлар	2,6	1,6	2,7	11,8	4,1	
Бюджетга тўловлар бўйича қарз	5,3	2,9	3,4	5,7	4,8	- 0,5
Мақсадли давлат жамғармаларига тўловлар бўйича қарз	4,2	4,7	3,3	1,6	1,2	- 3,0
Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарз	1,2	0,7	0,7	0,8	0,6	- 0,6
Қисқа муддатли банк кредитлари	0,4	0,6	1,0	2,7	2,4	2,0
Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми	4,1	2,1	2,4	1,2	0,8	- 3,3
Бошқа жорий пасивлар	4,0	5,2	0,0	10,8	17,2	13,2
Жорий пасивлар- жами	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	x

⁴¹ “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

Холдинг томонидан етказиб берилган маҳсулотларнинг ҳақини хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ўз вақтида тўланмаётганлиги билан изоҳланади. Дебитор қарздорлик миқдори катта бўлганлиги сабабали, “Ўзбекнефтегаз” МХК солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича мажбуриятларини бажаришда қийинчиликка дуч келмоқда. Шу сабабли, Комиссия унга солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича мажбуриятларни кечиктириш ҳуқуқини бермоқда ва ушбу кечиктирилган солиқ тўловларига пеня ҳисобланмайди.

“Ўзбекнефтегаз” МХК тизимидаги корхоналарни модернизация қилинаётганлиги ва унинг фаолиятини узлуксизлигини таъминлаш зарурияти мол етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзларнинг жорий пасивлар ҳажмидаги салмоғининг юқори бўлишига олиб келмоқда.

2.3-жадвал маълумотларидан кўринадик, олинган бўнақларнинг жорий пасивлар ҳажмидаги салмоғи кичик. Бу эса, дебитор қарздорлик миқдорининг ошишига хизмат қилади. Корхоналар ўртасида ўзаро тўловсизлик муаммоси мавжуд бўлган шароитда аванс тўловлари миқдорини ошириш, фикримизча, муҳим амалий аҳамият касб этади.

Шунингдек, жадвал маълумотларидан тижорат банкларидан олинган қисқа муддатли кредитларнинг жорий пасивлар ҳажмидаги салмоғининг жуда кичиклиги кўриниб турибди. Бу эса, корхона фаолиятининг узлуксизлигини таъминлаш, унинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларини қондириш нуктаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки, тижорат банкларининг қисқа муддатли кредитлари корхоналарнинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларини қондиришнинг муҳим молиявий манбаи ҳисобланади.

Тижорат банкларининг кредитларидан доимий молиялаштириш манбаи сифатида фойдаланиш учун корхоналар тўловга лаёқатли ва яхши репутацияга эга бўлишлари лозим. Бунда биринчи навбатда жорий ликвидлилик коэффиценти ва молиявий левераж коэффицентининг

амалдаги даражаси қабул қилинган меъёрий даражаларга мос бўлиши лозим. Бундан ташқари, корхоналар банкларнинг мижози сифатида яхши репутацияга эга бўлишлари керак. Бу эса, банклар томонидан уларни гаров объектларсиз кредитлаш имконини юзага келтиради.

Қуйидаги жадвал маълумотлари орқали “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг жорий ликвидлилик ва молиявий левераж коэффициентларига баҳо берамиз.

2.4-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХКда жорий ликвидлилик коэффициенти ва молиявий левераж коэффициентининг даражаси ва динамикаси⁴²

	Йиллар					2012 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши
	2008	2009	2010	2011	2012	
Жорий ликвидлилик коэффициенти	1,36	1,14	1,14	1,21	1,24	- 0,12
Молиявий левераж коэффициенти	1,91	0,16	0,28	0,10	0,97	- 0,94

2.4-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2012 йилда “Ўзбекнефтегаз” МХК да жорий ликвидлилик коэффициенти 2008 йилга нисбатан сезиларли даражада пасайган. Мазкур ҳолатнинг юзага келганлиги салбий ҳолат ҳисобланади ва корхонанинг молиявий барқарорлигини сезиларли даражада пасаяётганлигидан далолат беради. Фақат 2005 йилда корхонанинг жорий ликвидлилик коэффициенти талаб даражасида бўлди. Чунки, Халқаро таъмирлаш ва тараққиёт банки экспертларининг тавсиясига кўра, корхоналарда жорий ликвидлилик коэффициентининг мўътадил даражаси 2,0 ва ундан юқори бўлган даража ҳисобланади. Жорий ликвидлилик коэффициентининг минимал даражаси 1,25 ни ташкил этиши лозим.

«Ўзбекнефтегаз» МХКда таҳлил қилинган давр мобайнида жорий ликвидлилик коэффициентининг пасайганлиги мазкур даврда жорий

⁴² “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

пассивлар ўсиш суръати жорий активларнинг ўсиш суръатидан юқори бўлганлиги билан изоҳланади. 2012 йилда компания жорий активлари ўсиш суръати 2008 йилга нисбатан 3,7 мартани ташкил этган бўлса, мазкур даврда жорий пассивлар ўсиш суръати 4,1 фоизни ташкил қилди.

Ўз навбатида, таҳлил қилинган давр мобайнида Компания жорий пассивларининг юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

1. Компаниянинг етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзи миқдорини таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

Компаниянинг етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзи миқдори 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 10,2 марта ўсди.

2. Компаниянинг шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарзи миқдорини 2012-2008 йилларда юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

2012 йилда Компаниянинг шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарзи миқдори 2008 йилга нисбатан 3,9 мартага ошди.

3. Ажратилган бўлинмалар олдидаги қарздорликни юзага келиши.

2008 йилда Компаниянинг ажратилган бўлинмалар олдида қарздорлиги мавжуд бўлмаган. 2012 йилда эса, мазкур қарздорлик миқдори 4 трлн. 11 млрд. сўмни ташкил этди.

4. Солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича қарздорлик миқдорининг таҳлил қилинган давр мобайнида сезиларли даражада юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

Компаниянинг солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича қарздорлиги суммасининг ўсиш суръати 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 3,7 мартани ташкил этди.

Жорий ликвидлилик коэффиценти корхонанинг пул маблағлари, қимматли қоғозлар ва дебитор қарздорлик каби активлари суммасини қисқа

муддатли кредитор қарздорликка нисбатини англатади. Мазкур коэффициент корхонанинг реал пул оқими тўғрисида тўлароқ тасаввур беради.

Агар бизга таҳлил қилинаётган давр мобайнида кредитга сотилган товарлар сўммаси маълум бўлмаса, унда биз сотилган товарлар умумий сўммасини ишлатишимиз мумкин. Одатда, ҳисоб-китобларда дебитор қарздорликнинг йил охиридаги сўммаси олинади. Лекин, шундай корхоналар борки, уларда дебитор қарздорликнинг ўсиши молиявий йилнинг маълум даврида кузатилади. Бундай шароитда дебитор қарздорликни йил охирига олиш нотўғридир, балки унинг ўртача миқдорини ҳар ойнинг охиригигача олиш лозим. Агар йил давомида товарларни сотишнинг сезиларли даражада ўсиши кузатилса, дебитор қарздорликнинг йил охиридаги қолдиғи сотиш ҳажмига нисбатан нореал тарзда катта бўлади. Бунинг натижасида дебитор қарздорликни қоплашнинг ўртача даври сохта тасаввур беради, бундай шароитда дебитор қарздорликнинг йил бошидаги ва йил охиридаги қолдиғини ўртача миқдорини олиш мақсадга мувофиқдир.

Агар харид тўғрисида маълумот олишнинг имкони бўлмаса, у ҳолда бир йил давомида сотилган товарларнинг таннархини олиш мумкин. Масалан, савдо шохобчаларида сотилган товарларнинг таннархи харид харажатлари суммасига тўғри келади. Товар ишлаб чиқарувчиларда эса таннархга янги қиймат қўшилади, шу боисдан, сотилган маҳсулот таннархини харид харажатлари билан тенглаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мазкур коэффициентни ҳисоблаганда имконият қадар харид харажатлари тўғрисида тўлиқ маълумот олиш зарур. Агар корхонада мазкур коэффициент ўртача тармоқ кўрсаткичидан юқори бўлса, мижознинг ўз мажбурятини вақтида бажармаслик эҳтимоли юқори ҳисобланади.

Захираларнинг айланиш коэффициентида касрнинг суръатидаги миқдор, одатда, бир йил учун олинади. Касрнинг махражидаги миқдор эса, захираларнинг йил бошидаги ва йил охиридаги қолдиғининг ўртачаси сифатида олинади.

Агар корхонанинг фаолияти мавсумий характерга эга бўлса, у ҳолда заҳираларнинг ўртача қийматини ҳисоблашнинг мураккаб усулидан фойдаланилади. Заҳираларнинг айланиш коэффиценти уларни товарларни сотилиши натижасида дебитор қарздорликка айланиш тезлигини кўрсатади. Бу коэффиценти баҳолаш учун уни ўртача тармоқ кўрсаткичи билан таққослаш, шунингдек унинг олдинги даврдаги даражалари билан таққослаш зарур. Одатда заҳиралар қанчалик тез айланса, уларни бошқариш самарадорлиги шунчалик юқори баҳоланади. Лекин бу кўрсаткичдан фойдаланишда эҳтиёткорроқ бўлмоқ лозим. Чунки бу кўрсаткични паст даражаси заҳираларни секин айланиши ёки уларнинг маълум қисмини эскириши оқибати бўлиши мумкин.

Эскиришни чиқариб ташлаш омбордаги маҳсулотларни қайта баҳолашга олиб келиши мумкин, бу эса, ўз навбатида, заҳираларга ликвидли актив сифатида қараш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам айланиш коэффиценти заҳираларнинг айрим элементларига нисбатан қўллаш орқали ундан фойдаланиш самарадорлигини ошириш мумкин.

Узоқ муддатли қарздорлик коэффиценти. Капиталлашган маблағларнинг умумий ҳажми деганда узоқ муддатли кредитор қарздорлик билан ўз капиталининг йиғиндиси тушунилади. Ушбу кўрсаткич корхона капиталининг таркибида узоқ муддатли мажбуриятларнинг салмоғи тўғрисида маълумот беради. Агар корхонада номоддий активларнинг қиймати сезиларли даражада катта бўлса уларнинг сўммаси капитал қийматидан чегириб ташланади. Айрим ҳолларда имтиёзли акциялар капиталнинг элементи сифатида эмас, балки қарз мажбурияти сифатида қаралади. Чунки бу акциялар бошқа акцияларга нисбатан устовор талаб қилиш ҳуқуқини беради.

Пул оқими даржаси кўрсаткичи корхонанинг ўз қарзларини тўлай олиш мезони ҳисобланади. Пул оқимининг миқдори корхонанинг хўжалик фаолияти натижасида олган пул маблағлари сифатида аниқланади. Агар

корхона рентабелли бўлса, у ҳолда пул оқими соф фойда ва амортизация суммасидан иборат бўлади.

2.4-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2008-2012 йиллар мобайнида “Ўзбекнефтегаз” МХКда молиявий левераж коэффициентининг амалдаги даражаси халқаро амалиётда қабул қилинган меъёрий даражага мос келади ва ушбу ҳолат компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади. Аммо 2008-2010 йилларда Компаниянинг молиявий левераж коэффициенти пасайиш тенденциясига эга бўлди. Бу эса, Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади.

2008-2010 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда молиявий левераж коэффициентининг пасайиш тенденциясига эга бўлганлиги мазкур давр мобайнида Компания қарз мажбуриятларининг ўсиш суръатини ўз маблағларининг ўсиш суръатидан юқори бўлганлиги билан изоҳланади. 2010 йилда Компания ўз маблағларининг 2008 йилга нисбатан ўсиш суръати 1,6 мартани ташкил этган бўлса, мазкур давр мобайнида унинг қарз мажбуриятларини ўсиш суръати 2,3 мартани ташкил этди. Ўз навбатида, таҳлил қилинган давр мобайнида Компания қарз мажбуриятларининг юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги қуйидаги омиллар билан изоҳланади:

1. Компаниянинг узоқ муддатли кредиторлик қарзининг 2008-2012 йилларда юқори ўсиш суръатларига эга бўлганлиги.

Компаниянинг узоқ муддатли кредиторлик қарзини ўсиш суръати 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 26,6 мартани ташкил этди.

2. Компания жорий мажбуриятларини таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

2012 йилда Компания жорий мажбуриятларининг 2008 йилга нисбатан ўсиш суръати 4,1 мартани ташкил этди.

3. Компаниянинг узоқ муддатли банк кредитлари бўйича қарздорлигининг таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

Компаниянинг узоқ муддатли банк кредитлари бўйича қарздорлигининг ўсиш суръати 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 4,9 мартани ташкил этди.

Биргина 2009 йилнинг ўзида ТИФ Миллий банки томонидан Ўзбекнефтегазнинг Қамчиқ довони орқали Охангарон-Пунган газқувурларини қуриш лойиҳаси бўйича 75 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилди.

Энди биз “Ўзбекнефтегаз” МХК да айланиш коэффицентларининг амалдаги даражасига баҳо берамиз.

2.5-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХК да айланиш коэффицентларининг даражаси ва динамикаси⁴³

Кўрсаткичлар	Йиллар					2011 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши
	2008	2009	2010	2011	2012	
Товар захираларининг айланиш коэффиценти	0,12	0,14	0,12	0,11	0,13	0,01
Дебитор қарздорликнинг айланиш коэффиценти	0,46	0,66	0,69	0,34	0,98	0,52

2.5-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2008-2011 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда товар захираларининг айланиш коэффиценти даражаси барқарорлигича қолган. Бу эса, Компания томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни узлуксиз сотилаётганлигидан, товар захираларини тўпланиб қолиш муаммосининг мавжуд эмаслигидан далолат беради. Буни жорий активлар таркибидаги товар моддий захиралар салмоғининг 2006-2012 йилларда 19.8 фоиздан 9.6 фоизга тушганлигидан ҳам билса бўлади (2.3-жадвалга қаранг).

⁴³ “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

2.5-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2008-2012 йилларда Компанияда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффициентлари нисбатан юқори даражада қолган. Бунинг устига, 2010, 2012 йилларда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффициентлари ошиш тенденциясига эга бўлган. Мазкур ҳолатлар Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади.

“Ўзбекнефтегаз” МХКда 2008-2012 йилларда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффициентлари кўрсаткичининг ёмонлашиши қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

1. Шўба ва қарам хўжалик жамиятларининг етказиб берилган маҳсулотлар бўйича қарздорлиги миқдорининг 2008-2012 йилларда юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

“Ўзбекнефтегаз” МХК томонидан шўба ва қарам хўжалик жамиятларига етказиб берилган маҳсулотлар бўйича дебитор қарздорлик миқдори 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 3.9 мартага ошди.

2. Таҳлил қилинган давр мобайнида харидор ва буюртмачиларнинг қарзи миқдорининг сезиларли даражада юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

“Ўзбекнефтегаз” МХК олдида харидор ва буюртмачиларнинг қарзи миқдори 2012 йилда 2008 йилга нисбатан 4.5 мартага ўсди.

3. Ажратилган бўлинмаларнинг Компания олдидаги қарзи миқдорининг таҳлил қилинган давр мобайнида катта миқдорда ошганлиги.

2012 йилда ажратилган бўлинмаларнинг Компания олдидаги қарзи миқдори 2008 йилга нисбатан 4 трлн. 17 млрд. сўмга ошди.

Юқорида биз “Ўзбекнефтегаз” МХКдан хўжалик юритувчи субъектларнинг қарздор эканлигини кўриб чиқдик. Энди республикаимиз аҳолисининг табиий газдан қарздорлигини кўриб чиқамиз.

2.6-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2008-2009 йилларда республикаимизнинг барча ҳудудларида аҳолининг табиий газдан

қарздорлигининг ошиши кузатилган. Мазкур қарздорликнинг юқори суръатларда ўсиши Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро, Наманган вилоятлари, Тошкент шаҳри ва Қорақалпоғистон Республикаларида кузатилди. Бу эса, “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг тўловга қобиллигига маълум даражада салбий таъсир кўрсатади ва ушбу муаммони ҳал этиш Холдинг учун муҳим амалий аҳамият касб этади.

2.6-жадвал

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг табиий газдан қарздорлиги⁴⁴, млн. сўм

Худудлар номи	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2010 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши
Қорақалпоғистон Республикаси	18321	12087	42431	2,3 марта
Андижон	38812	52445	70581	1,8 марта
Бухоро	17883	29416	57854	3,2 марта
Жиззах	14988	15944	28108	1,9 марта
Қашқадарё	977	17000	12961	13,3 марта
Навои	3248	3330	3410	104,9 %
Наманган	18404	17979	37345	2,2 марта
Самарқанд	18177	34044	81875	4,5 марта
Сурхондарё	6014	9111	12181	2,0 марта
Сирдарё	10968	12873	20617	1,8 марта
Тошкент	26880	51323	36063	134,2 %
Фарғона	24377	43459	51101	2,1 марта
Хоразм	21279	25440	37513	1,8 марта
Тошкент ш.	11772	16647	27575	2,3 марта
Республика бўйича	232098	341098	519613	2,2 марта

Шунингдек, жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинган давр мобайнида республикаимиз бўйича аҳолининг табиий газдан қарздорлиги юқори даражада ўсган.

Хулоса қилиб айтганда:

– мамлакатимиз саноатига қилинган инвестицияларнинг асосий қисми ёқилғи-энергетика комплексининг ҳиссасига тўғри келади ва ушбу ҳолат

⁴⁴ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

комплексни техник ва технологик жиҳатдан қайта қуроллантириш, стратегик аҳамиятга эга бўлган инвестицион лойиҳаларни амалга оширилаётганлиги билан изоҳланади;

– Ўзбекистон нефтгаз тармоғи хом-ашё қазиб чиқариш ва қайта ишлаш комплекс базасига эга бўлиб, “Ўзбекнефтгаз” миллий холдинг компанияси таркибига 6 акциядорлик компанияси ва бошқа шўъба корхоналари кириб, ушбу тизимни 190 дан ортиқ корхоналар ташкил қилади;

– мамлакат нефт-газ комплекси корхоналари инвестиция жозибадорлигини оширишнинг зарурий шарти бўлиб, самарали дивиденд сиёсатининг қўлланилиши ҳисобланади;

– 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг умумий ҳажмида дебитор қарздорлик салмоғининг юқори даражада бўлганлиги компания томонидан сотилаётган маҳсулотлар бўйича тўловларни ундиришда муаммоларнинг мавжудлиги билан изоҳланади ва компаниянинг ликвидлилигига салбий таъсир кўрсатмоқда;

– 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий активларининг умумий ҳажмида товар захиралари салмоғининг паст даражада бўлганлиги кузатилди ва ушбу ҳолат ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга нисбатан барқарор талабнинг мавжуд эканлигидан далолат беради;

– миллий холдинг компанияси томонидан етказиб берилган маҳсулотларнинг ҳақини хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ўз вақтида тўланмаётганлиги солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятларининг жорий пасивлар ҳажмидаги салмоғининг юқори бўлишига сабаб бўлмоқда ва мазкур ҳолат компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади;

– таҳлил қилинган давр (2008-2012 йй.) мобайнида олинган бўнақларнинг жорий пасивлар ҳажмидаги салмоғининг кичик бўлганлиги компания дебитор қарздорлиги миқдорининг ошишига хизмат қилмоқда;

– тижорат банкларидан олинган қисқа муддатли кредитларнинг Компания жорий пасивлари ҳажмидаги салмоғининг кичиклиги унинг айланма маблағларга бўлган эҳтиёжларини банк кредитлари ҳисобидан қондириш имкониятидан тўлиқ фойдаланмаётганлигидан далолат беради;

– 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХК да жорий ликвидлилик коэффицентининг пасайиш тенденциясини юзага келганлиги ва халқаро амалиётда қабул қилинган меъёрий даражадан паст эканлиги унинг молиявий барқарорлигини пасаяётганлигидан далолат беради;

– 2008, 2009 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда жорий ликвидлилик коэффицентининг 2005-2007 йиллардагига нисбатан паст даражада бўлганлиги мазкур даврда жорий активларнинг ўсиш суръатини жорий пасивларнинг ўсиш суръатидан паст бўлганлиги билан изоҳланади;

– 2008, 2009 йилларда Компания жорий пасивларининг юқори ўсиш суръатига эга бўлганлигининг қуйидаги сабаблари аниқланди:

а) компаниянинг етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарзи миқдорини таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги;

б) Компаниянинг шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарзи миқдорини 2012-2008 йилларда юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги;

в) ажратилган бўлинмалар олдидаги қарздорликни юзага келиши;

г) солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича қарздорлик миқдорининг таҳлил қилинган давр мобайнида сезиларли даражада юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги.

– 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда молиявий левераж коэффицентининг пасайиш тенденцияси кузатилди ва у мазкур давр мобайнида Компания қарз мажбуриятларининг ўсиш суръатини ўз маблағларининг ўсиш суръатидан юқори бўлганлиги оқибатидир. Компания қарз мажбуриятларининг мазкур давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги узоқ муддатли кредиторлик қарзининг юқори ўсиш суръатларига

эга бўлганлиги, жорий мажбуриятларни таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатининг кузатилганлиги, унинг узоқ муддатли банк кредитлари бўйича қарздорлигининг ўсиш суръатини юқори бўлганлиги билан изоҳланади;

– таҳлил натижаларидан маълум бўлдики, 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда товар захираларининг айланиш коэффицентининг барқарорлиги кузатилди ва ушбу ҳолат Компания томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни узлуксиз сотилаётганлигидан, товар захираларини тўпланиб қолиш муаммосининг мавжуд эмаслигидан далолат беради;

– таҳлил қилинган давр мобайнида (2008-2012 йй.) “Ўзбекнефтегаз” МХКда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффиценти даражаси юқори бўлди ва унинг ўсиш тенденцияси кузатилди. Бу эса, унинг молиявий барқарорлигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади.

2.2. Нефть-газ корхоналари ривожланишининг ҳозирги ҳолати ва таркибий хусусиятлари

Тадқиқотнинг олдинги бобларида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари кўрсатдики, корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини баҳолашда уларнинг фойда нормаси, рентабеллиги, капиталнинг даромадлилиги, капиталининг пассивлар ҳажмидаги салмоғи ва қарзларни қоплай олиш даражаси каби кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Диссертацион тадқиқотнинг биринчи бобида амалга оширилган таҳлиллар кўрсатдики, фойда нормаси коэффиценти корхона фойдасининг уч шаклини - ялпи фойда, операцион фойда, соф фойдани маҳсулотларни сотишдан олинган тушум суммасига бўлиш йўли билан аниқланади.

Рентабеллик коэффиценти эса, фойдани корхона активларига ёки ўз капиталига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

2.7-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2008-2012 йилларда «Ўзбекнефтегаз» МХКда ялпи фойда нормасининг пасайиш тенденцияси кузатилган. Бу эса, компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи – назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Таҳлиллар кўрсатишича 2011-2012 йилларда операцион фойда нормаси пасайиш тенденциясига эга бўлди. Ушбу тенденциянинг юзага келганлиги мазкур даврда устун даражада ялпи фойда нормасининг пасайиш тенденциясига эга бўлганлиги билан белгиланади.

2.7-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХК фойда нормасининг даражаси ва динамикаси⁴⁵

Кўрсаткичлар	Йиллар					2012 йилда 2008 йилга нисбатан ўзгариши
	2008	2009	2010	2011	2012	
Ялпи фойда нормаси коэффиценти	0,37	0,36	0,39	0,33	0,28	- 0,09
Операцион фойда нормаси коэффиценти	0,19	0,22	0,26	0,21	0,20	- 0,01
Соф фойда нормаси коэффиценти	0,15	0,16	0,19	0,15	0,11	-0,04

2.7-жадвал маълумотларидан кўринадик, «Ўзбекнефтегаз» МХКда соф фойда нормасининг 2012 йилда 2011 ва 2010 йилларга нисбатан сезиларли даражада пасайганлиги унинг молиявий барқарорлигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Ўз навбатида, таҳлил қилинган давр моабйнида соф фойда нормасининг пасайганлиги операцион фойда нормасининг ушбу даврда пасайганлиги оқибатидир.

⁴⁵ «Ўзбекнефтегаз» МХК йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

Айни вақтда, “Ўзбекнефтегаз” МХКда ялпи фойда нормаси коэффицентининг таҳлил қилинган давр мобайнида беқарорлиги кузатилди. Бу эса, ушбу корхонанинг ялпи фойдасини ўсиш суръати билан маҳсулотларни сотишдан олинган тушум миқдорининг ўсиш суръати ўртасида номутаносибликнинг мавжудлиги ва ялпи фойда таркибидаги давр харажатларининг ўсиш тенденциясига эга эканлиги билан изоҳланади.

Агар 2010 йилда компаниянинг фойда солиғи тўлангунга қадар фойдасини 37 фоизи солиқ сифатида ундирилган бўлса 2012 йилда ушбу кўрсаткич 47 фоизни ташкил қилиб, фойда солиғи, қўшимча фойда солиғи, қўшимча фойда солиғидан мақсадли молиялаштиришга ажратма ва бошқа солиқлар сифатида ундирилган ва соф фойда нормасининг камайишига сабаб бўлган. Ушбу даврда компаниянинг активлар бўйича рентабеллиги 15,3 фоиздан 9,7 фоизга тушганлиги ҳам молиявий барқарорликнинг пасайишига сабаб бўлган омиллардан бири ҳисобланади.

Корхоналар фаолиятининг молиявий барқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичлардан бири унинг ялпи фойдаси таркибида асосий фаолиятдан олинган фойданинг даражаси ва барқарорлиги ҳисобланади. Ҳар қандай хўжалик юритувчи субъект молиявий жиҳатдан барқарор бўлиши учун фойдасининг асосий қисмини асосий фаолият туридан олиши лозим.

2.8-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХКнинг асосий фаолиятдан олинган фойдасининг даражаси ва динамикаси⁴⁶

(фоизда)

Кўрсаткичлар	Йиллар						2012 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Ялпи фойда	100	100	100	100	100	100	х
Асосий фаолиятдан олинган фойданинг ялпи фойда ҳажмидаги салмоғи	54,6	54,7	58,1	60,7	54,2	53,5	- 1.1 ф.п.

⁴⁶ “Ўзбекнефтегаз” МХК йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

Айниқса, давр харажатларининг бошқа операцион харажатлар моддаси ўсиш тенденциясига эга бўлиб, уларнинг салмоғи 2010-2011 йилларда 47,5 фоиздан юқори бўлган.

“Ўзбекнефтегаз” МХКнинг фаолиятида асосий фаолият тури ҳисобланмаган фаолият турларидан ҳам сезиларли даражада даромад олинмоқда. Масалан, 2011 йилнинг 31 декабр ҳолатига, Компания томонидан молиявий фаолиятдан олинган даромадлар миқдори 961.6 млрд. сўмни ташкил қилди⁴⁷.

Қуйидаги жадвал маълумотлари орқали “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг рентабеллик даражасини таҳлил қиламиз.

2.9-жадвал

“Ўзбекнефтегаз” МХКнинг рентабеллик даражаси⁴⁸

Кўрсаткичлар	Йиллар						2011 йилда 2006 йилга нисбатан ўзгариши
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Ялпи фойда, млрд. сўм	1790	2805	3132	3994	4488	5281	2,9 марта
Активлар, млрд. сўм	7898	10571	16594	19938	25717	32017	4,0 марта
Рентабеллик даражаси, %	22,7	26,5	18,9	20,0	17,5	16,5	- 6.2 ф.п.

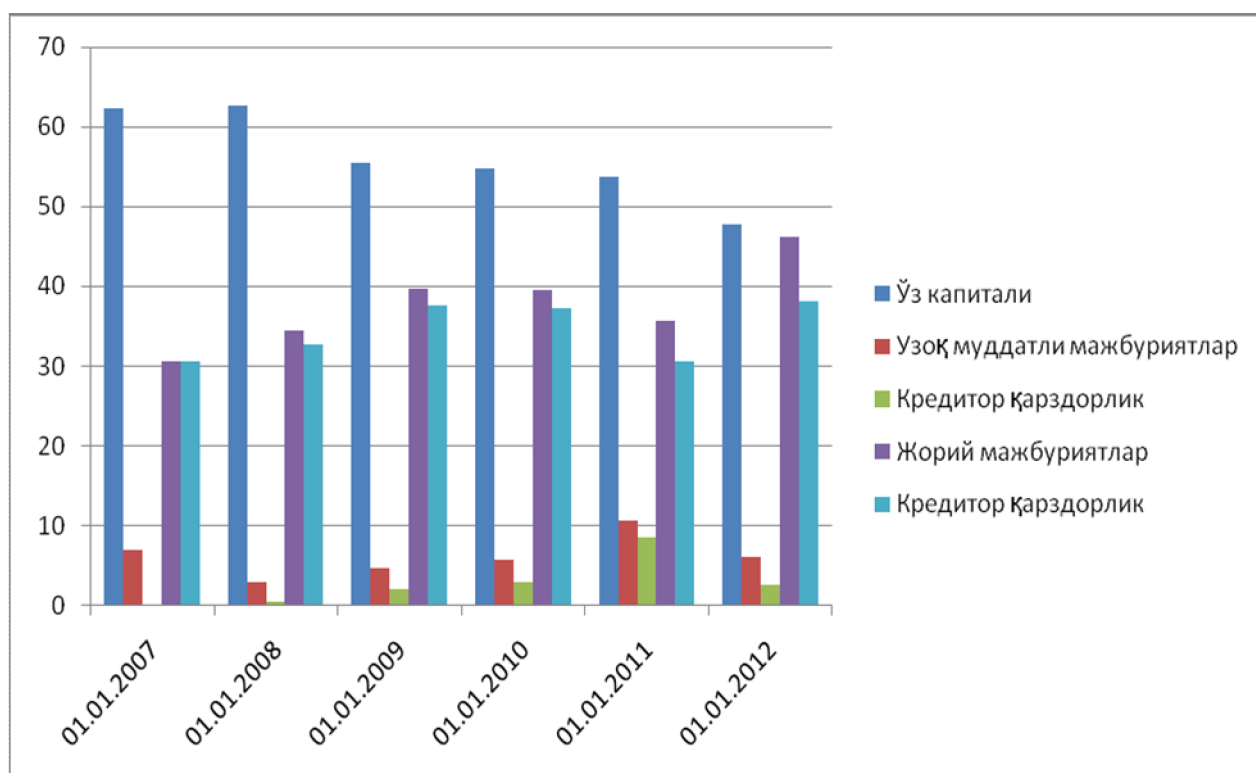
2.8-жадвал маълумотларидан кўринадик, 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг ялпи фойдаси ва активлари миқдори ўсиш тенденциясига эга бўлган. Бу эса, Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади. Шунингдек, 2011 йилда ҳар иккала кўрсаткичнинг 2006 йилга нисбатан юқори даражада ўсиши кузатилган.

⁴⁷ “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг 2009 йил якуни бўйича йиллик ҳисоботи маълумотлари.

⁴⁸ “Ўзбекнефтегаз” МХК йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

2.9-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўринадик, таҳлил қилинган давр мобайнида Компаниянинг рентабеллик даражаси пасайиш тенденциясига эга бўлган. Аммо ушбу кўрсаткич 2010, 2011 йилларда олдинги йиллардагига нисбатан сезиларли даражада пасайган. Бу эса, Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Ўзбекнефтегаз” МХКнинг рентабеллик даражасини 2010, 2011 йилларда нисбатан паст бўлганлиги мазкур йилларда ялпи фойданинг ўсиш суръатини нисбатан паст бўлганлиги билан изоҳланади. 2007 йилда ялпи фойда миқдорининг 2006 йилга нисбатан ўсиш суръати 56,7 фоизни ташкил қилган бўлса, 2008 йилда унинг 2007 йилга нисбатан ўсиш суръати 11,6 фоизни ташкил этди.

Корхоналарнинг молиявий барқарорлигини тавсифловчи кўрсаткичлардан яна бири – капиталининг пассивлар ҳажмидаги салмоғи кўрсаткичи ҳисобланади.

2.5-расм. 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг ўз капитали ва мажбуриятлари таркиби ва динамикаси⁴⁹.

⁴⁹“Ўзбекнефтегаз” МХК нинг йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

2007-2012 йилларда “�збекнефтегаз” миллий холдинг компаниясининг ўз капитали пасайиш тенденциясига эга бўлиб, ушбу даврда жами манбаларнинг 62,3 фоиздан 47,7 фоизга камайган. Мажбуриятлар эса мос равишда 37,7 фоиздан 52,8 фоизга ўсган. Агар ўз капиталининг таркибидаги ўзгаришга эътибор қаратсак устав капитали билан тақсимланмаган фойда 2007 йил 1 январда 33,4 фоизни ташкил қилган бўлса, 2012 йил 1 январда 28 фоизга тушган. Давлат томонидан мақсадли берилган тушумлар билан резерв капиталининг улуши ушбу даврда 66,8 фоиздан 72 фоизга ошганлигини кўришимиз мумкин. Бу “�збекнефтегаз” миллий холдинг компаниясининг ташқи молиявий манбаларга қарам бўлаётганлигидан ва молиявий барқарорликнинг ёмонлашаётганлигидан далолат беради.

Мажбуриятлар таркибида жорий мажбуриятлар ўсиш тенденциясига эга бўлиб, жами манбалардаги улуши 30,7 фоиздан 46,2 фоизга, жорий кредиторлик қарздорлик 31,6 фоиздан 38,2 фоизга ўсган. Кредиторлик қарздорликнинг узок муддатлиси шу даврда 0,01 дан 2,5 фоизга ўсган. Демак, компаниянинг ўз капитали камайиш тенденциясига эга, мажбуриятлар ўсиш тенденциясига эга ва компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш активлар ва пасивлар таркибидаги салбий ўзгаришлар ҳисобига ёмонлашмоқда. Бу эса, ўз навбатида, уларнинг молиявий барқарорлигига салбий таъсир этади.

2.10-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2007-2012 йилларда “�збекнефтегаз” МХКнинг капиталига нисбатан пасивларининг ўсиш суръати юқорироқ бўлган. Бу эса, Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат ҳисобланмайди. Бунинг сабаби шундаки, капитал корхоналарнинг қарз мажбуриятларини қоплашнинг муҳим манбаи ҳисобланади ва ўзига хос “ҳимоя ёстиғи” вазифасини бажаради.

2.10-жадвал

**“Ўзбекнефтегаз” МХК акциядорлик капитали, пасивлари ва
капиталининг даражаси⁵⁰**

Кўрсаткичлар	Йиллар						2012 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариши
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
Капитал, млрд. сўм	4791	6624	8992	10901	13800	15275	3,2 марта
Пассивлар, млрд. сўм	7898	10571	16594	19938	25717	32017	4,0 марта
Капиталнинг пассивлар ҳажмидаги салмоғи, %	60,6	62,7	54,2	54,7	53,7	47,7	- 12,9 ф.п.

Шунингдек, жадвал маълумотларидан кўринадикки, таҳлил қилинган давр мобайнида капиталнинг пассивлар ҳажмидаги салмоғи пасайиш тенденциясига эга бўлган. Бу эса, Компаниянинг молиявий барқарорлигини таъминлаш жиҳатидан салбий ҳолат ҳисобланади. Чунки, капитал таркибидаги тақсимланмаган фойда билан устав капитали салмоғининг пасайиш тенденциясига, резерв капитали билан мақсадли тушумлар ўсиш тенденциясига эга эканлиги, мажбуриятларнинг ўсиш тенденциясига эга эканлиги молиявий барқарорликнинг ёмонлашаётганлигидан дололат беради.

Нефт ва газ компанияларининг, шу жумладан, “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг пул оқими ва молиявий ҳолатининг барқарорлиги кўп жиҳатдан нефт маҳсулотлари ва газнинг баҳосини ўзгаришига боғлиқ.

Сўнгги йилларда жаҳон бозорида нефт ва газнинг баҳосини катта диапазонларда тебраниш ҳолати кузатилмоқда.

Жаҳон молиявий – иқтисодий инқирозининг таъсирида 2009 йилда дунёнинг тараққий этган мамлакатларида нефтга бўлган талаб камайди. Бу эса, нефт баҳосининг сезиларли даражада пасайишига олиб келиши мумкин эди. Аммо амалда бундай бўлмади. Чунки, биринчидан, 2009 йилда

⁵⁰ “Ўзбекнефтегаз” МХК йиллик ҳисоботлари маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

ривожланаётган мамлакатларда, айниқса, Хитойда нефтга бўлган талаб сезиларли даражада ошди. Масалан, Хитойда нефт истеъмоли 2009 йилда 2008 йилга нисбатан 7,2 фоизга ошди. Иккинчидан, ОПЕК мамлакатларида ва нефт қазиб чиқарувчи бошқа давлатларда (Норвегия, Буюк Британия, Мексика) нефт қазиб чиқариш ҳажми қисқарди. Натижада 1 баррель нефтнинг баҳоси 2008 йил декабрдаги 40 доллардан 2009 йилнинг декабрида 77 долларга кўтарилди. ОПЕК мамлакатлари 2009 йилнинг март, май, сентябр ва декабр ойларида бўлиб ўтган конференцияларида 2009 йилнинг 1 январидан бошлаб ўрнатилган нефт қазиб олиш квоталарини ўзгартирмаслик тўғрисида қарор қабул қилишди.

Корхоналарнинг молиявий барқарорлиги таъсир қилувчи муҳим омиллардан бири уларнинг солиқ тўловлари ҳисобланади. Шу сабабли, қуйидаги жадвал маълумотлари орқали “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг солиқ тўловлари таркиби ва динамикасини кўриб чиқамиз.

2.10-жадвал маълумотларидан кўринадики, 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХК томонидан Давлат бюджетига тўланадиган солиқларнинг умумий миқдори юқори ўсиш суръатига эга бўлган. Бу эса, ушбу компаниянинг йирик солиқ тўловчи эканлиги ва солиқларни ундиришда тўловларнинг мақсадли кетма-кетлигининг қўлланилаётганлиги билан изоҳланади.

Хулоса қилиб айтганда:

- корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини иқтисодий кўрсаткичлар асосида баҳолашда фойда нормаси, рентабеллик, капиталнинг даромадлилиги, капиталининг пасивлар ҳажмидаги салмоғи, қарзларни қоплай олиш даражаси кўрсаткичларидан фойдаланилади;

- 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКда операцион фойда нормаси ва соф фойда нормаси коэффициентлари ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги унинг sanoat корхоналари бозорида рақобатбардошлигини таъминлашда молиявий барқарорлиги нуқтаи-назаридан ижобий ҳолат

ҳисобланади, аммо Компанияда ялпи фойда нормаси коэффициентининг таҳлил қилинган давр мобайнида беқарорлиги кузатилди. (мазкур ҳолат корхонанинг ялпи фойдасини ўсиш суръати билан маҳсулотларни сотишдан олинган тушум миқдорининг ўсиш суръати ўртасида номуносибликнинг мавжудлиги билан изоҳланади);

– 2007-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз” МХКнинг ялпи фойдаси ҳажмида асосий фаолиятдан олинган фойданинг салмоғини ўсиш тенденциясига эга бўлганлиги унинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш жиҳатидан ижобий ҳолат ҳисобланади.

2.3. Саноат корхоналарини рақобатбардошлигини таъминлашда инновацияларнинг роли.

Ўзбекистон Республикаси И.А. Каримов “корхоналар ҳамда умуман давлат фаолиятининг муваффақиятли ҳозир кўп жиҳатдан фан-техника тараққиёти ютуқлари, чуқур илм талаб қиладиган, инновацион технологиялар қанчалик кенг жорий этилганлиги билан белгиланади” деб таъкидлайдилар⁵¹.

Инновация тушунчаси ривожланаётган давлатларнинг фаолиятига янги тушунча сифатида молиявий-иқтисодий инқироздан кейинги босқичларда кенг қўлланила бошлади. Аслида ушбу тушунча АҚШ ларида иккинчи жаҳон урушидан кейин кенг ривожланиб боради. Инновация тушунчаси нима? Инновация (анг. Innovation) янгилик, янги нарса, янги маҳсулот ва хизмат кўрсатиш маъносини англатади.

Инновация тушунчаси кенг маънони англатиб кўпгина олимлар томонидан назарий фикрлар билдириб ўтилган. Жумладан, О.Б. Санто ўзининг илмий тадқиқот ишларида инновация бу умумий техник, иқтисодий

⁵¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Инсон салоҳияти, ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси.-Тошкент, 1998. 212 б.

фаолият бўлиб, маълум бир фикр ва яратилган янгилик асосида маҳсулот ва янги технологияни вужудга келишидир деб келтириб ўтади⁵². И.В. Скоблякова ўзининг монографиясида инновация бу ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар билан юзага келадиган янги маҳсулотдир деб баҳо беради⁵³. А.В. Брютин фикрича инновация-бу бошқариладиган фаолият бўлиб, маълум бир структура ва тизимдаги ўзгаришлар натижасида иқтисодий, техник ва ижтимоий самара беришидир деб таъкидлаб ўтади⁵⁴. Ю.В. Яковец фикрича инновация ишлаб чиқаришда сифат жиҳатидан ўзгариш бўлиб, ушбу ўзгариш бевосита техник ва технологик ўзгаришларга ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш формасига ва бошқарувига таъсир этади⁵⁵. Д.И. Кокурин асарида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни инновацион фаолиятини молиялаштиришда инновацион фондлар ёки инвестиция фондларини улушини юқорилигини таъминлаш зурур деб ҳисоблайди. Олимнинг фикрича ушбу ҳолатда молиялаштириш инновацияни ҳаётийлик циклини таъминлаш имконини беради деб таъкидлайди⁵⁶. А.Н. Фоломьев асарида кичик бизнес фаолиятидаги инновацияни молиялаштиришда хусусий инвестиция фондларини қатнашиши юқори натижаларга олиб келади деб таъкидлаб ўтади⁵⁷.

С.Ю. Глазьева инновация бу фаолият ёки ривожланиш формаси бўлиб, инсон фаолияти билан чамбарчас боғлиқ жараёндир⁵⁸.

Хорижлик таниқли иқтисодчи олимлардан Ю.Бригхэм ва М.Эрхардтлар "Financial Management" монографиясида фирмалар ва кичик бизнес субъектларининг инновацион фаолиятини молиялаштиришнинг усуллари ва инструментларини тадқиқ қилганлар⁵⁹. Улар кичик бизнес

⁵² Санто Б. Инновации как средство экономического развития/пер. англ. Венгер.-М.:Прогресс, 1990.-С.134.

⁵³ Скоблякова И.В. Инновационные системы и венчурное финансирование.-М.:2006.-С.210.

⁵⁴ Брютин А.С.Управление техническими нововведениями в промышленности.-Л.:1986.-С.12.

⁵⁵ Яковец Ю.В. Ускорение НТП:теория и экономический механизм.-М.:Экономика, 2008.-с 95.

⁵⁶ Кокурн Д.И. Инновационная деятельность.-М.:Экзамен, 2001.-С 111.

⁵⁷ Фоломьев А.Н. Инновационное инвестирование.-СПб.:Наука, 2001.-С125.

⁵⁸ Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития.-М.Владер, 1993.-С.28-30.

⁵⁹ Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. 10-изд. Пер. с англ. - СПб: Питер, 2009. - 960 с.

субъектлари ва йирик компания ҳамда холдингларнинг инновацион фаолиятини молиялаштиришда лизингни ва фонд бозорининг муҳим рол уйнай олишини алоҳида таъкидлаганлар. Инновация лойихаси тушунчаси янгилик тушунчаси унинг йуналтирилган мақсадини амалга ошириш учун техника ва технологик жараёнларни янгиси ва замонавий ташкилий хужжатлаштириш жараёнини, моддий молиявий, меҳнат ресурсларининг ҳаракатини, шунингдек тегишли бошқарув қарорлари ва тадбирларни ўзида мужассамлаштирувчи тизим сифатида қараш мумкин.

Инновация лойихаси янгилик ва янгиланиш ўз мақсади, йуналиши, амал қилиш соҳаси, муддати ва чегарасига эга бўлган алоҳида фаолият тури ҳисобланади. Корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш иқтисодий ислохотларнинг етакчи бўғинидир. Хусусийлаштириш натижасида демократик жамиятнинг ижтимоий заминини ташкил қилувчи мулкчилик қатлами шаклланиб боради.

Ярмаркада тақдим этиладиган ишланмаларнинг асосий қисми импорт ўрнини босадиган маҳсулот ва технологиялар бўлиб, улар янги юқори самарали материаллар, машиналар, препаратлар ва жаҳон андозаларига мос бўлган бошқа тегишли илмий ҳажмдор маҳсулотлар яратиш имконини беради. Шу мақсадда республикада турли тадбирлар ўтказилиб уларда инновацион фаолиятни ривожлантириш бўйича турли кўргазмалар уюштиримокда. Жумладан, ярмарканинг бош мақсади илмий ҳажмдор, юқори технологик ишлаб чиқаришнинг ўсиши, шу жумладан кичик инновацион тадбиркорликнинг барқарор ривожланиши учун шарт-шароит яратишдир. Ярмарканинг саноат; қишлоқ хўжалиги; соғлиқни сақлаш ва фармацевтика; ахборот технологиялари; фан ва таълим йўналишлари бўйича 100 дан ортиқ илмий-тадқиқот, олий таълим, тажриба-конструкторлик ташкилотлари, кичик инновация корхоналари ва ихтирочилар ўзларининг 655 дан ортиқ технологиялари, ишланмалари ва гоялари билан иштирок этдилар. Ярмаркада қатнашадиган ишланмаларнинг 50

тасидан ортиғи “Трансфер ва коммерциализация” алоҳида бўлимида намоиш этилди.

Шунингдек ярмаркада ёш олимларни илмий-тадқиқот ишларига ва инновация фаолиятига жалб қилишни рағбатлантиришни мақсадида олий таълим муассасалари талабаларининг 75 ишланмаси ва “Келажак овози” республика танлови ғолибларининг 15 ишланмаси ҳам тақдим этилди.

2.11-жадвал

Республикада ўтказилган инновация ярмаркалари сони⁶⁰

Инновацион ярмарка	Сони	Микдори (млрд.сум)
I - 2008 й.	201	8,2
II - 2009 й.	297	8,8
III - 2010 й.	391	8,0
IV - 2011 й.	332	8,0
V - 2012 й.	324	11,7
Жами I – V (2008 – 2012 йй.)	1545	44,7
Шу жумладан, тадбиркорлик субъектлари, фермер хўжаликлари, кичик корхоналар, ихтирочилар ва бошқа ташкилотлар		
I - 2008 й.	111	4,9
II - 2009 й.	178	4,7
III - 2010 й.	269	4,5
IV - 2011 й.	223	3,9
V - 2012 й.	121	6,2
Жами I – V (2008 – 2012 йй.)	902	24.2

60

• 2009-2012 йиллар давомида инновация ярмарка доирасида тузилган шартномаларни амалга ошириш натижасида:

- 94 та шартнома бўйича янги ишланмалар жорий қилинди,
- 24 та шартнома бўйича экспериментал, тажриба-синов ва саноат намуналари яратилди

⁶⁰ Муаллиф томонидан тайёрланди

- 93 та шартнома бўйича тажриба ва синовлар намуналари яратилди,
- 15 та шартномалар билан эса тажриба ва синовлар амалга оширилмоқда.

- 669 шартнома бўйича инновацион маҳсулотлар вазирлик ва идоралар, корхоналар, фермер хўжаликлари ва бошқа тадбиркорлик субъектларига етказиб берилди;

- 141 шартнома бўйича вазирлик ва идоралар, корхоналар, фермер хўжаликлари ва бошқа тадбиркорлик субъектларига инновацион хизматлари кўрсатилди.

Инновацион технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш натижасида қуйидаги инновацион маҳсулотларни сериялаб ишлаб чиқарилиши ташкил қилинди:

- «Фарғонаазот» ОАЖ 107,9 минг тонна ҳажмдаги 40,05 млрд.сумлик «УзДеф» дефолиантлари ва МАФУ (мураккаб азот-фосфорли ўғит) ва 27,5 минг тонна ҳажмдаги 63 млрд.сумлик «Супер ХМДж»(суюқ хлор-магний дефолианти), бундан ташқари Полидеф”дефолиантини 2 минг тонна ва 5,7 млрд.сумлик маҳсулотларни сериали ишлаб чиқариш йулга қўйилди;

- «Навоиазот» ОАЖда 195,6 минг тонна 58,1 млрд.сумлик АФУ(Марказий Қизилқум фосфоритлари ва амиакли селитра суюқаси асосида азотли-фосфорли ўғит);

- «ТТЗ» ОАЖда ТТЗ 80.10 ва ТТЗ 80.11 трактор маркаларига 4,2 минг дона 122,9 млрд.сумлик цельнокаркасли кабиналар ишлаб чиқилди;

- Озиқ овқат саноат корхоналари уюшмасининг корхоналарида қиймати 145,8 млрд.сумлик 529,6 минг тонна пастгоссиполли шротни сериалаб ишлаб чиқариш ташкил қилинди.

II боб бўйича хулосалар

Худудларда жойлашган олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтларнинг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари билан интеграцияни янада ошириш мақсадида “Худуднинг инновацион

фаолиятларини ривожлантириш муаммолари” мавзусида амалий семинарлар ва давра суҳбатларини ташкил этиш;

- Республика илмий тадқиқот институтлари, олий ўқув юртлари ва бошқа илмий ташкилот ва муассасалари билан биргалигида ҳудудий инновацион ярмаркаларини ташкил этиш;

- Инновацион фаолиятнинг ривожлантиришнинг хорижий тажрибаларини таҳлили асосида ҳудудларда инновацион инфратузилмаларини ташкил этиш ва уларни ривожлантириш бўйича амалий ишлар олиб бориш (технопарклар, юқори технологиялар марказлари, бизнес – инкубаторлар, инновацион кластерлар, технологиялар трансфери марказлари).

- Ҳар йили ўтказиладиган инновацион ярмаркаларда ҳудудлардаги йирик корхоналар, ташкилотлар, идоралар, кичик бизнес ва тадбиркорлик субъектлари ва фермерларнинг фаол қатнашишларини таъминлаш;

- Ҳудуддаги корхоналар томонидан ярмарка доирасида тузилган шартномаларни амалга ошириш учун амалий ёрдам кўрсатиш;

- Хокимлик тизимида ҳудудни инновацион фаолиятини фаоллаштириш, инновацион ярмарка доирасида тузилган шартномаларнинг бажарилишини таъминлаш ва мониторингини ташкил этиш мақсадида маъсулларни белгилаш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 29 июлдаги ПҚ-1590-сонли қарорига асосан солиқ ва божхона имтиёзлари берилиши муносабати билан бўшаган маблағлар корхоналарда янги ишлаб чиқаришларни ташкил этиш, фаолият кўрсатаётган ишлаб чиқаришларни кенгайтириш, реконструкция қилиш, модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш, сифатни бошқариш тизимларини жорий этиш, корхоналарнинг муҳандис-техник ходимларини рағбатлантириш, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини молиялаштиришга (ИТТКИ) йўналтирилиши белгиланган.

3-БОБ. САНОАТ КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

3.1. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган муаммолар

Диссертацион тадқиқотнинг олдинги бобларида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари республикаимиз корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини ошириш билан боғлиқ бўлган долзарб муаммоларнинг мавжудлигини кўрсатди. Улардан асосийлари, фикримизча, қуйидагилардан иборат:

1. Корхоналарнинг жорий активлари таркибида дебитор қарздорлик салмоғининг катта эканлиги.

“Ўзбекнефтегаз” МХК активларини таҳлил қилиш натижалари шуни кўрсатдики, дебитор қарздорликнинг корхона жорий активлари ҳажмидаги салмоғи юқори бўлиб, 2012 йилнинг 31 декабр ҳолатига 73,8 фоизни ташкил этди. Бу эса, корхонанинг жорий ликвидлилигини дебитор қарздорлик ҳисобидан таъминланаётганлигини кўрсатади ва унинг пул оқими барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Дебитор қарздорликни ундиришда муаммоларнинг мавжудлиги корхоналар фаолиятини кенгайтириш, уни техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлашга салбий таъсир кўрсатади. Шунингдек, катта миқдордаги дебитор қарздорлик корхоналарнинг тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш имкониятига ҳам салбий тасир кўрсатади. Бунинг сабаби шундаки, жорий ликвидлилигини дебитор қарздорлик ҳисобидан таъминлаётган корхона тижорат банклари учун тўловга қобил ҳисобланмайди.

Тараққий этган мамлакатларда тижорат векселлари муомаласининг мавжудлиги корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик муаммосининг юзага келишига имкон бермайди. Ўзбекистон Республикаси

амалиётида эса, тижорат векселлари муомаласи мавжуд эмас. Бу эса, корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик муаммосини ҳал этиш имкониятларини чеклайди.

Республикамиз корхоналари ўртасида дебитор-кредитор қарздорлик муаммосининг чуқурлашишига сабаб бўлаётган асосий омиллардан бири иқтисодиётни пул маблағлари билан таъминланганлик даражасининг паст эканлиги ҳисобланади. 2012 йилнинг 31 декабр ҳолатига, республикамизда иқтисодиётни пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси 21,7 фоизни ташкил қилди⁶¹. Халқаро валюта фонди экспертларининг хулосасига кўра, иқтисодиётни пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси камида 33 фоизни ташкил этиши лозим.

“Ўзбекнефтегаз” МХК дебитор қарздорлигининг асосий қисми “Ўзкимёсаноат” ДАК тизимидаги корхоналар ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиларининг ҳиссасига тўғри келади. “Ўзкимёсаноат” ДАК тизимидаги корхоналар минерал ўғитларни тўловни ундирмасдан жўнатишмоқда. Натижада уларнинг дебитор қарзлари миқдори кўпайиб, фойдаланилаётган газнинг ҳақини тўлай олмай қолишмоқда. Бу эса, ўз навбатида, “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг пул оқимиға нисбатан салбий таъсирни юзага келтирмоқда.

“Ўзбекнефтгаз” МХКнинг дебитор қарздорлигини қисқартириш масаласини фақат давлат томонидан амалга ошириладиган қатъий чоратadbирлар орқалигина ҳал қилиш мумкин. Чунки, дебитор қарздорликнинг ошишига сабаб бўлаётган корхоналар давлат корхоналари ва давлат эҳтиёжлари учун пахта ва ғалла етиштираётган фермер хўжаликларидир.

“Минэнерго” тизимидаги электростанцияларни газдан кўмирга ўтказиш масаласи ҳам бежизга кун тартибига қўйилмаган. Айнан, мазкур

⁶¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг статистик маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

тизим газ бўйича катта миқдордаги дебитор қарздорликнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Ёқилғи-энергетика комплекси корхоналарида пул маблағларининг етишмаслиги муаммосининг мавжудлиги уларнинг жорий активлари ҳажмида дебитор қарздорлик суммасининг салмоғини юқори бўлишига олиб келади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, ушбу корхоналарнинг юқори ликвидли қимматли қоғозларга инвестиция қилиш амалиёти талаб даражасида эмас; иккинчидан, товар захираларининг тўпланиб қолиш ҳолати мавжуд эмас.

Тараққий этган мамлакатларда корхоналар ўртасида дебитор-кредитор қарздорликнинг катта миқдорда тўпланиб қолмаслиги, кўп жиҳатдан, молия бозори инструментларининг ривожланганлиги билан изоҳланади. Мазкур мамлакатларда дебитор қарздорликни банкларга дисконт асосида сотиш кенг қўлланилади. Бунда дисконт ставкаси 10 фоизгача боради. Агар корхонага пул зарур бўлса, у вексель муддатини тугашини кутмайди, балки векселни тижорат банкига сотади. Ушбу операциядан ҳар иккала томон манфаат кўради: мол етказиб берувчининг пул маблағларига бўлган эҳтиёжи қондирилади, банкнинг эса, оладиган даромади миқдори кўпаяди.

Республикамизда очик счётлар бўйича ҳисоблашиш мавжуд эмас. Ҳолбуки, тараққий этган мамлакатларда очик счётлар бўйича ҳисоблашиш усули кенг тарқалган бўлиб, улар дебитор қарздорлик муаммосининг чуқурлашмаслигида муҳим рол ўйнайди.

Очик счётлар бўйича ҳисоблашишларда жўнатиладиган ҳар бир партия товарнинг суммаси олдиндан мол етказиб берувчининг банкида алоҳида очилган счётга ўтказилади. Шундан кейин товарлар жўнатилади. Агар товарнинг пули келиб тушмаса, товар жўнатибмайди. Натижада, мазкур битим бўйича дебитор қарздорлик юзага келмайди.

Корхоналар ўртасида дебитор-кредитор қарздорликни юзага келишида ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиёти муҳим ўрин тутади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш амалиётида тўлов топшириқномаси орқали амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар устуворлик қилса, ушбу ҳолат дебитор-кредитор қарздорликнинг ошиб кетишига олиб келади. Агар нақд пулсиз ҳисоб-китобларда ҳужжатлаштирилган аккредитивлар воситасида амалга ошириладиган тўловларнинг салмоғи юқори бўлса, мазкур ҳолат корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик миқдорининг камайишига олиб келади. Бунинг сабаби шундаки, ҳужжатлаштирилган аккредитивларда аккредитивни очган банк тўлов юзасидан кафил ҳисобланади. Етказиб берилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар бўйича ҳужжатлар келиб тушгандан сўнг тўлов корхонанинг жорий ҳисобрақамидаги маблағлар ҳисобидан тўланади ёки тижорат банкининг кредити ҳисобидан тўланади.

2. Корхоналар жорий пасивларининг барқарорлик даражасини паст эканлиги.

Тадқиқотнинг иккинчи бобида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари шуни кўрсатдики, “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий пасивларининг таркибида шўъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарз ва солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича кечиктирилган мажбуриятлар юқори салмоқни эгаллайди. Мазкур қарздорликлар беқарор пасив ҳисобланади. Гарчи кечиктирилган солиқларга пеня ҳисобланмасада, улар корхонанинг мажбурияти сифатида тўпланиб боради ва унинг пул оқимида салбий таъсир кўрсатади.

“Ўзбекнефтегаз” МХК томонидан етказиб берилган маҳсулотлар учун тўловларни ўз вақтида ундирилмаётганлиги унинг давлат бюджети олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ бажаришига имкон бермаётир.

Амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари кўрсатадики, Компаниянинг жорий активлари ҳажмида пул маблағлари ва қисқа муддатли инвестициялар нисбатан кичик салмоқни эгаллайди. Компанияда мутлоқ ликвидлик коэффиценти 0.1 ни ташкил қилади, халқаро амалиётда унинг даражасини камида 0,2 ни ташкил қилиши кераклиги кўрсатилган. Бу эса, компаниянинг қисқа муддатли мажбуриятларни, шу жумладан, солиқ тўловлари бўйича мажбуриятларни ўз вақтида бажариш микониятини чеклайди.

Жорий мажбуриятлар таркибида банкларнинг кредитлари бўйича қарздорлик муҳим амалий аҳамият касб этади. Бунинг сабаби шундаки, тижорат банкларининг кредитлари корхоналарнинг жорий ва инвестицион харажатларини молиялаштиришнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Улардан кенг кўламда фойдаланиш корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик ҳажмининг қисқартириш имконини беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов тижорат банкларининг кредитларини корхоналарнинг инвестицион харажатларини молиялаштиришдаги аҳамияти хусусида тўхталиб, жумладан, шундай дедилар: “Банкларнинг кредит портфели таркиби сифат жиҳатидан тубдан ўзгармоқда. Агар 2000 йилда кредит портфелининг 54 фоизи ташқи қарзлар ҳисобидан шакллантирилган бўлса, 2011 йилда унинг 85,3 фоизи ички манбалар – юридик ва жисмоний шахслар депозитлари ҳисобидан шакллантирилди. Бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётимиз тармоқларига инвестиция киритиш ва шунинг ҳисобидан тараққиётимизни таъминлашда ички имкониятларимиз тобора ортиб бораётганининг далилидир”⁶².

3. Корхоналарнинг тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш даражасининг паст эканлиги.

⁶² Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. - Б. 8.

Тадқиқотнинг иккинчи бобида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари кўрсатдики, 2012 йилнинг 1 январ ҳолатига, қисқа муддатли кредитларнинг “Ўзбекнефтегаз” МХК жорий пасивларининг ҳажмидаги салмоғи атиги 2,3 фоизни ташкил қилди⁶³.

Республикамиз корхоналарининг тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш даражасини оширишга тўсқинлик қилаётган қатор омиллар мавжуд бўлиб, улардан асосийлари сифатида корхоналарнинг кредит тўловига лаёқатлилиқ даражасининг паст эканлиги ва банкларнинг ресурс базасини етарли эмаслиги ҳисобланади.

Ш.Рузметовнинг таҳлиллари натижалари кўрсатадики, республикамиз тижорат банклари депозит базаси етарли эмаслиги Марказий банк мажбурий захира ставкалари юқори эканлиги ва табақалаштирилмаганлиги, тижорат банклари трансакцион депозитлардан тўғридан-тўғри ресурс сифатида фойдаланилаётганлиги, тижорат банклари молиявий хизматлари сони ва сифатини ошириш борасидаги фаолиятининг талаб даражасида эмаслиги билан изоҳланади⁶⁴.

Ривожланган давлатлар банк амалиёти тажрибаларини ўрганиш натижалари кўрсатадики, Марказий банк мажбурий захира талабномаларининг тижорат банклари ресурс базасига нисбатан юзага келадиган салбий таъсирининг олдини олиш мақсадида мажбурий захира ставкалари депозитларнинг суммаси ва муддатига боғлиқ равишда табақалаштирилади. Депозитнинг суммаси қанчалик катта ва муддати қисқа бўлса, бундай депозитларга нисбатан юқори мажбурий захира ставкалари белгиланади. Аксинча, депозитнинг муддати қанчалик узун бўлса, уларга нисбатан паст ставкада мажбурий захира талабномаси қўлланилади. Мажбурий захира талабномаси қўлланишининг ушбу усули тижорат банклари трансакцион депозитларига нисбатан юқори мажбурий захира

⁶³ “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг баланс маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланди.

⁶⁴ Рузметов Ш.Б. Ўзбекистон тижорат банклари депозит базасини мустаҳкамлаш йўллари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – Б. 14.

ставкалари белгиланишига, муддатли ва жамғарма депозитларига нисбатан паст захира ставкалари ўрнатилишига олиб келади.

Корхоналар томонидан тижорат банкларига тақдим этилаётган бизнес-режалардаги кўрсаткичларнинг етарли даражада асосланмаганлиги (кўпчилик ҳолларда тақдим этилган бизнес-режалар хўжакурсинга тузилган) уларнинг тижорат банкларининг кредитларидан фойдаланиш даражасини оширишга тўсқинлик қилмоқда.

Тижорат банклари учун кредитни расмийлаштириш жараёнида ва кредит маблағларидан фойдаланиш жараёнида биринчи даражали эътибор кредит олувчи томонидан тузилган бизнес режани таҳлил этишга қаратилади. Аммо, кредит олувчилар томонидан ҳам, тижорат банклари томонидан ҳам бизнес режаларга кредит амалиёти учун талаб этиладиган расмий бир ҳужжатдек қаралмоқда. Бироқ, таъкидлаш жоизки, бизнес режа мижознинг маблағдан фойдаланиш стратегиясини белгилаб берувчи ўта муҳим ҳужжатдир.

Аксарият ҳолларда, бизнес режалардаги фойда миқдори асоссиз равишда шу даражада бўрттириб кўрсатиладигани, банк учун кредит олувчи томонидан кредитни қайтариш rischi йўқдек кўринади. Аммо ҳақиқатда унақа эмас.

“Ўзбекнефтегаз” МХКда дебитор қарздорликнинг айланиш тезлигини сезиларли даражада паст эканлиги унинг тижорат банкларининг кредитларидан фойдаланиш даражасини оширишга тўсқинлик қилмоқда. Чунки, кредит Холдингининг жорий ҳисобрақамидаги пул маблағлари ҳисобидан тўланади. Кредитларнинг гаров таъминоти уни қайтариш учун иккиламчи аҳамиятга эга бўлган манба ҳисобланади.

4. Корхоналарда молиявий левераж коэффициентининг пасайиш тенденциясига эга эканлиги.

Диссертацион тадқиқотнинг иккинчи бобида амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари кўрсатдики, 2008-2012 йилларда “Ўзбекнефтегаз”

МХКда молиявий левераж коэффицентининг пасайиш тенденцияси юзага келди. Ушбу тенденциянинг юзага келишига сабаб бўлиб, ушбу давр мобайнида Компания қарз мажбуриятларининг ўсиш суръатини ўз маблағларининг ўсиш суръатидан юқори бўлганлиги ҳисобланади. Компания қарз мажбуриятларининг мазкур давр мобайнида юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги узок муддатли кредиторлик қарзининг юқори ўсиш суръатларига эга бўлганлиги, жорий мажбуриятларни таҳлил қилинган давр мобайнида юқори ўсиш суръатининг кузатилганлиги, унинг узок муддатли банк кредитлари бўйича қарздорлигининг ўсиш суръатини юқори бўлганлиги аниқланди.

Амалга оширилган таҳлилларнинг натижалари кўрсатдики, молиявий левераж коэффиценти ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий барқарорлигини тўлароқ ифода этувчи кўрсаткич ҳисобланади. Шу сабабли, дунёнинг кўплаб мамлакатларида, шу жумладан, тараққий этган мамлакатларда молиявий левераж коэффицентига нисбатан меъёрий даража ўрнатилади.

2008 йилда юз берган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози кўрсатдики, айрим компанияларда молиявий левераж коэффицентининг даражаси паст бўлганлиги сабабли инқироз таъсирида жиддий талофат кўришди. Уларнинг сезиларли қисми банкротликка учрашди.

5. “Ўзбекнефтегаз” МХКда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффиценти даражасининг нисбатан паст эканлиги.

Таҳлил натижалари кўрсатдики, “Ўзбекнефтегаз” МХКда дебитор қарздорликни айланиш коэффицентинг 2008-2012 йилларда пасайиш суръатлари кузатилди.

Дебитор қарздорлик миқдорининг катта эканлиги ва муддати ўтган дебитор қарздорликнинг мавжудлиги корхоналарнинг жорий ликвидлиги ва тўловга қобиллигига салбий таъсир кўрсатади.

Энг хавотирли жиҳати шундаки, республикамизда корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик муаммоси узоқ вақтдан буён ечимини кутаётган долзарб муаммога айланди. Бунинг асосий сабаби, фикримизча, мамлакатимизда иқтисодиётнинг пул маблағлари билан таъминланганлик даражасининг нисбатан паст эканлигидир.

Республикамизда иқтисодиётни пул маблағлари билан таъминланганлик даражасининг нисбатан паст эканлигининг яна бир сабаби – корхоналарнинг банкларнинг кредитларидан фойдаланиш даражасининг пастлигидир.

6. Мутлақ ликвидлилик коэффицентининг амалдаги даражасини меъёрий даражадан паст эканлиги.

2012 йилнинг 31 декабр ҳолатига, “Ўзбекнефтегаз” МХКда мутлақ ликвидлилик коэффиценти атиги 0,1 ни ташкил қилди. Ҳолбуки, ушбу миқдор камида 0,2 коэффицентни ташкил қилиши лозим. Мутлақ ликвидлилик коэффицентининг паст бўлиши барча ўтиш иқтисодиёти мамлакатлари учун хос бўлган ҳолат ҳисобланиб, унинг асосий сабабларидан бири қисқа муддатли молиявий инвестициялар бозорининг ривожланмаганлиги ҳисобланади. Чунки корхона ҳисобрақамида катта миқдордаги пул маблағларини сақлаш ликвидлиликни таъминласа-да, аммо фойда суммасининг камайишига сабаб бўлади. Шу сабабли, қимматли қоғозлар бозорининг ривожланмаганлиги компания пул оқими даражасини беқарорлигига таъсир қилади ва унинг жорий мажбуриятларини ўз вақтида ва тўлиқ қоплашига тўсқинлик қилади.

Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида қимматли қоғозлар эмитентларига нисбатан ишончсизликнинг мавжудлиги қимматли қоғозларга компаниялар томонидан қилинадиган инвестициялар ҳажмини оширишга тўсқинлик қилади. Бунинг устига, қатор ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида инфляция даражаси ва миллий валютанинг девальвация суръати юқори

бўлиб, ушбу омиллар қимматли қоғозларнинг инвестицион жозибадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Тўғри, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида давлатнинг қимматли қоғозларига нисбатан ишонч даражаси юқори. Аммо ушбу қимматли қоғозларнинг эмиссия ҳажми кичик бўлганлиги сабабли, уларга инвестиция қилиш имконияти чекланган.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги “Пахтасаноатсотиш” ва “Ўздонкорпорацияси” каби корпоратив тижорат векселларининг муомалага чиқарилиши мутлақ ликвидлик коэффицентининг ошириш ва дебитор қарздорлик миқдорининг камайишини ҳамда компания молиявий барқарорлигини таъминлаш бўйича ижобий ҳолат ҳисобланади.

Республикамизда тижорат векселлари муомаласи 1997 йилда вақтинчалик тўхтатилди. Бунинг асосий сабаби бўлиб, муомалага товарлар билан таъминланмаган векселларнинг чиқарилганлиги ҳисобланади. Одатда, тижорат вексели товарлар олингандан сўнг мол етказиб берувчига берилиши лозим. Агар вексел мол етказиб берувчига товарни олмасдан туриб берилса, у ҳолда, муомалада таъминланмаган векселлар пайдо бўлади.

Халқаро амалиётда тижорат векселлари муомаласи корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик муаммосини ҳал этишнинг нисбатан энг самарали усули ҳисобланади. Бунинг сабаби шундаки, тижорат векселлари пулнинг тўлов воситаси функциясини бажаради. Уларни индоссамент орқали учинчи шахсга узатиш мумкин⁶⁵.

Мутлақ ликвидлилик коэффицентининг паст бўлиши корхоналарнинг жорий ликвидлилигига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Бунинг сабаби шундаки, жорий активларнинг муҳим таркибий қисми бўлиб, пул маблағлари ҳисобланади.

⁶⁵ Тижорат векселлини учинчи шахсга узатиш ҳуқуқини берувчи махсус ёзув индоссамент дейилади. Тижорат векселлини учинчи шахсга узатган субъект индоссант деб, уни қабул қилиб олган субъект эса, индоссат деб аталади.

Ёқилғи-энергетика корхоналари давлат мулки ҳисобланганлиги сабабли, уларнинг пул оқими барқарорлигига давлатнинг иқтисодий сиёсати бевосита таъсир кўрсатади. Бунда, айниқса, давлатнинг баҳо сиёсати кучли таъсир кўрсатади. Масалан, бензин, дизель ёқилғисини ошиши уларни сотишдан олинган тушум ҳажмини оширади. Аммо мазкур маҳсулотлар баҳосининг ошиши иқтисодиётдаги кўплаб товарлар ва хизматлар баҳоларининг ошиб кетишига олиб келиши мумкин. Шу сабабли, давлат томонидан бензин, дизель ёқилғиси баҳоларининг ошиши қаттиқ назорат қилинади.

Корхоналарнинг мутлақ коэффиценти даражасига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири – бу мамлакат иқтисодиётини пул маблағлари билан таъминланганлик даражаси ҳисобланади. Агар иқтисодиётда пул маблағлари етарли даражада бўлмаса, етказиб берилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун тўловларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга оширишнинг иложи йўқ.

7. Корхоналарнинг тўловга қобиллигига нисбатан миллий валюта девальвациясининг салбий таъсирини мавжудлиги.

Миллий валюта – сўмнинг девальвацияланиш жараёнининг давом этаётганлиги республикамиз корхоналарининг, шу жумладан, “Ўзбекнефтегаз” МХК нинг тўловга қобиллигига салбий таъсир этмоқда. Бунинг сабаби шундаки, девальвация натижасида корхоналар томонидан олинган халқаро кредитлар ва импорт бўйича тўловлар миқдорининг ошиши юз бермоқда. Девальвация, айниқса, узоқ муддатли инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш жараёнига салбий таъсир этмоқда.

Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш самарадорлигини ошириш билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг юзага келишида миллий валютанинг девальвацияланиши муҳим ўрин тутди.

Девальвациянинг жуда салбий натижаларидан бири шундаки, у аҳоли ва корхоналарнинг миллий валютага бўлган ишончига путур етказди ва

натижада хорижий валюталарда депозитлар шакллантиришга бўлган қизиқишни кучайтиради.

Айни вақтда, девальвациянинг ижобий жиҳатларининг ҳам мавжудлигини эътироф этиш жоиз. Масалан, девальвация экспортни рағбатлантиради. Бунинг сабаби шундаки, девальвация таъсирида экспорт тушумининг миллий валютадаги эквиваленти миқдори ошади. Натижада экспортёрларнинг миллий валютада амалга ошириладиган харажатларини молиялаштириш имконини беради.

Лекин, шу ўринда таъкидлаш жоизки, ревальвация экспортга салбий таъсир қилади, аммо импортни рағбатлантиради. Чунки, ревальвация таъсирида экспор қилинаётган маҳсулотлар қимматлашади ва уларни сотиш қийинлашади. Айнан, ҳозирги даврдаги АҚШ ва Хитой ўртасидаги жиддий иқтисодий қарама-қаршиликнинг асосий сабаби Хитой юанининг курсини паст эканлиги ҳисобланади. АҚШлик экспертларнинг фикрига кўра, юаннинг курсини Хитой атайин паст даражада ушлаб турибди. Шу сабабли, Хитой товарларининг АҚШ товарларига нисбатан рақобатбардошлиги юқори бўлмоқда. Шу сабабли, АҚШ ҳукумати Хитойдан миллий валютани ревальвация қилишни талаб этмоқда.

3.2. Корхоналарнинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш йўллари

Диссертацион тадқиқотнинг 3.1-параграфида қайд этилган муаммоларнинг ҳал этилиши республикамиз корхоналарининг, шу жумладан, “Ўзбекнефтгаз” МХК нинг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш имконини беради. Фикримизча, мазкур муаммоларни ҳал этиш қуйидаги тадбирларнинг амалга оширилишини тақозо этади:

1. Корхоналарнинг дебитор қарздорлиги миқдорини камайтириш мақсадида:

биринчидан, корхоналар ўртасидаги мавжуд дебитор-кредитор қарздорликни инвентаризация қилиш ва унинг юзага келиш сабабларини аниқлаш зарур;

иккинчидан, ҳукумат ва Марказий банк томонидан мамлакатда монетизация коэффиценти даражасининг ўрта муддатли даврий ораликда (2011-2014 йй.) 30 фоиздан кам бўлмаган даражасига эришиш чоратадбирларини ишлаб чиқиш лозим;

учинчидан, “Ўзкимёсаноат” ДАК тизимида кирувчи корхоналар томонидан фермер хўжаликларида етказиб берилган минерал ўғитлар бўйича дебитор қарздорликни тўлиқ тўланишига эришиш орқали “Ўзбекнефтгаз”нинг “Ўзкимёсаноат” корхоналарига бўлган дебитор қарздорлигини ундиришга эришиш лозим⁶⁶;

тўртинчидан, йирик саноат корхоналарига хизмат кўрсатувчи банкларнинг факторинг операцияларини ривожлантириш орқали ушбу корхоналарнинг дебитор қарздорлиги миқдорини камайтириш зарур;

бешинчидан, етказиб бериладиган маҳсулотлар бўйича ҳисоблашишларда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ҳужжатлаштирилган аккредитив шаклидан фойдаланишга устувор аҳамият бериш лозим.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг замонавий ривожланиш босқичида факторинг операцияларининг ривожланиш даражасини паст эканлигини эътироф этиш жоиз. Ушбу ҳолат қуйидагиларда яққол намоён бўлади:

- республикада фактор компаниялари мавжуд эмас;
- тижорат банклари кредит қуйилмаларининг умумий ҳажмида факторинг кредитларининг салмоғи жуда кичик.

Ҳозирги даврда, республикада ҳужжатлаштирилган аккредитивларнинг таъминланган ва чақириб олинмайдиган шаклидан кенг фойдаланилмоқда. Ушбу аккредитив шаклининг асосий камчилиги шундаки,

⁶⁶ “Кимёсаноат” ДАК томонидан минерал ўғитлар, асосан, давлат эҳтиёжлари учун пахта ва ғалла етиштирадиган фермер хўжаликларида берилади. Шу сабабли, минерал ўғитлар бўйича дебитор қарздорликни ундириш бевосита давлат томонидан ажратиладиган молиявий ресурслар миқдорига боғлиқ.

корхоналарга тегишли пул маблағларининг маълум қисми уларнинг хўжалик айланмасидан чиқиб қолади. Бу эса, уларнинг молиявий барқарорлигига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради.

Тараққий этган мамлакатларнинг банк амалиётида тижорат векселлари муомаласининг мавжудлиги ҳамда банкларнинг факторинг ва форфейтинг операцияларини ривожланганлиги хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорликни тўпланиб қолишига имкон бермайди. Аммо Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида юқорида эътироф этилган хориж тажрибасидан тўлиқ фойдаланиб бўлмайди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, республикада тижорат векселлари муомаласи мавжуд эмас; иккинчидан, мамлакатимиз тижорат банкларининг фаолиятида форфейтинг операциялари йўқ. Бундай шароитда фақат тижорат банкларининг факторинг операцияларини ривожлантириш йўли билан корхоналар ўртасидаги дебитор-кредитор қарздорлик миқдорини сезиларли даражада камайтириш мумкин.

Айни дамда, таъкидлаш жоизки, факторинг операцияларини ривожлантириш учун қуйидаги шарт-шароитларнинг мавжуд бўлиши талаб этилади:

- тижорат банклари етарли даражада ресурс базасига эга бўлиши лозим⁶⁷;
- банкларнинг дисконт ставкаси юқори бўлмаслиги керак;
- корхоналар факторинг кредитини қайтариш имкониятига эга бўлишлари лозим.

2. Республикада корхоналари жорий пасивларининг барқарорлик даражасини ошириш мақсадида:

⁶⁷ Халқаро амалиётда шундай қоида мавжуд: агар тижорат банки депозитларининг умумий ҳажмида талаб қилиб олинадиган депозитларнинг салмоғи 30 фоиздан ошмаса банкнинг ресурс базаси етарли, деб ҳисобланади.

биринчидан, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун харидорлардан ундириладиган бўнақлар миқдорини товарлар қийматининг камида 50 % даражасига етказиш йўли билан солиқлар бўйича кечиктирилган қарз мажбуриятлари миқдорини камайтириш лозим;

иккинчидан, тижорат банкларининг қисқа муддатли кредитларини жалб қилиш ҳажмини ошириш йўли билан мол етказиб берувчи ва пудратчилар олдидаги кредитор қарздорлик ҳажмини қисқартириш зарур;

учинчидан, корхонанинг шўъба ва қарам корхоналар олдидаги қарздорлигини камайтириш мақсадида очик счётлар бўйича ҳисоблашишларни жорий қилиш лозим.

Республикамизда товарлар жўнатилган вақтидан бошлаб сотилган ҳисобланади ва уларга солиқ ҳисобланади. Бундай шароитда сотилган товар учун тўлов суммасининг кечикиши корхоналарнинг молиявий барқарорлигига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради. Бундай шароитда тижорат банкларининг кредитлари ҳисобидан сотиб олинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар суммасининг тўлаб берилиши мол етказиб берувчиларнинг молиявий барқарорлигига ижобий таъсир кўрсатади ва уларнинг солиқ тўлаш имкониятини оширади. Бироқ, кредитлар корхоналарга қулай фоиз ставкаларида берилиши лозим. Акс ҳолда, тижорат банкларининг кредитлари корхоналарнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Республикамизда базавий фоиз ставкаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш ставкасидан фойдаланилмоқда. 2011 йилнинг 1 январидан бошлаб, республикамиз Марказий банкининг қайта молиялаш ставкасининг йиллик даражаси 12,0 фоиз қилиб белгиланди⁶⁸.

⁶⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг маълумотлари.

Солиқларнинг ўз вақтида тўланмаслиги пенялар миқдорининг ошишига олиб келади ва бунинг натижасида корхоналарнинг молиявий барқарорлигига нисбатан салбий таъсир юзага келади.

Очиқ счётлар бўйича ҳисоблашиш амалга оширилганда жўнатиладиган ҳар бир партия товарнинг суммаси олдиндан тўлаб қўйилади, шундан кейин товар жўнатилади. Корхоналар ўртасида тузилган олди-сотди шартномасида ҳар бир партия товарнинг суммаси ва жўнатилиш вақти аниқ кўрсатилган бўлиши шарт.

3. Корхоналарнинг тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш даражасини ошириш мақсадида:

- тижорат банкларининг муддатли ва овердрафт кредитларидан фойдаланиш даражасини ошириш зарур;

- корхоналарнинг кредит тўловига лаёқатлилиқ даражасини ошириш лозим.

4. “Ўзбекнефтогаз” МХК ликвидлилигини мўътадил даражасини таъминлаш мақсадида:

- молиявий левераж коэффициентининг 40 фоиздан кам бўлмаган меъёрий даражасини белгилаб қўйиш лозим;

- жорий ликвидлилиқ коэффициентининг 2,0 дан кам бўлмаган даражасини “Ўзбекнефтогаз” МХК таркибига кирувчи ҳар бир корхона учун меъёрий кўрсаткич сифатида белгилаш зарур.

5. “Ўзбекнефтогаз” МХКда дебитор қарздорлиқнинг айланиш коэффициентининг барқарор даражасини таъминлаш мақсадида:

- дебитор қарздорлиқнинг ўсиш суръатини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумларнинг ўсиш суръатидан орқада қолишига йўл қўймаслиқ лозим;

- тўланмаган счётларни дисконт асосида банкларга сотиш амалиётини жорий қилиш лозим.

Бунда товарни тўлов суммаси келиб тушгандан кейингина жўнатилиши таъминланиши лозим.

6. Мутлақ ликвидлилик коэффицентининг даражасини ошириш ва унинг барқарорлигини таъминлаш мақсадида, биринчидан, умумий пул оқимининг ўсиш суръатини қарз мажбуриятларининг ўсиш суръатидан орқада қолишига йўл қўймаслик лозим; иккинчидан, корхона умумий пул оқимининг қарз мажбуриятларига нисбатини 50 фоиздан паст бўлишига йўл қўймаслик зарур.

Халқаро амалиётда корхоналарнинг пул оқимини аниқлашнинг икки усули мавжуд: бевосита усул; билвосита усул.

Аммо пул оқимини билвосита усули, ҳисоблаш осон ва қулай бўлганлиги сабабли, кенг қўлланилади. Ушбу усулда корхонанинг умумий пул оқими пул маблағлари кирими ва чиқими ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Корхоналарда пул маблағлари кирими қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- олинган фойда;
- ҳисобланган амортизация ажратмалари суммаси;
- маблағларни захиралардан бўшалган қисми;
- маблағларни дебитор қарздорликдан бўшалган қисми;
- маблағларни асосий фондлардан бўшалган қисми;
- маблағларни бошқа активлардан бўшалган қисми;
- кредитор қарздорликнинг кўпайиши;
- бошқа пассивларнинг ўсиши;
- акциядорлик капиталининг кўпайиши;
- янги олинган кредитлар.

Корхоналарда пул маблағлари чиқими қуйидаги элементлардан ташкил топади:

- солиқлар тўлаш;

- фоизлар тўлаш;
- дивидендлар тўлаш;
- жарима ва пенялар тўлаш.
- маблағларни қўшимча равишда:
 - а) захираларга жойлаштириш;
 - б) дебитор қарздорликка жойлаштириш;
 - в) бошқа активларга жойлаштириш;
 - г) асосий фондларга жойлаштириш;
- кредитор қарздорликни камайиши;
- бошқа пассивларнинг камайиши;
- акциядорлик капиталининг камайиши;
- кредитларнинг қопланиши.

Корхона умумий пул оқимининг жами қарз мажбуриятларига нисбати унинг молиявий барқарорлигини баҳолашнинг халқаро амалиётда кенг тарқалган усулларида бири ҳисобланади. Агар ушбу нисбат 0,50 ни яъни 50 фоизни ташкил этса ёки ундан юқори бўлса, у ҳолда, корхона тўловга қобиллик даражаси юқори ҳисобланади. Агар ушбу кўрсаткичнинг амалдаги даражаси 0,20 ни ташкил этса ёки ундан паст бўлса, у ҳолда мазкур корхона тўловга ноқобил ҳисобланади.

Корхоналар умумий пул оқимини аниқлашнинг бевосита усулида пул оқими қуйидагича аниқланади:

Умумий пул оқими	=	Ишлаб чиқариш- хўжалик фаолияти натижасида олинган пул маблағларининг кўпайиши (камайиши)	+	Инвестицион фаолият натижасида пул маблағларининг кўпайиши (камайиши)	+	Молиявий фаолият натижасида пул маблағларининг кўпайиши (камайиши)
-----------------------------	----------	--	----------	--	----------	---

Ўз навбатида, корхоналар пул оқимини аниқлашнинг бевосита усулида ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти натижасида пул маблағларининг кўпайиши (камайиши) қуйидагича аниқланади:

$$\begin{array}{ccccccc}
 \text{Ишлаб} & & & & \text{Мол} & & \\
 \text{чиқариш-} & & & & \text{етказиб} & & \\
 \text{хўжалик} & & & & \text{берувчи-} & & \\
 \text{фаолияти} & & & & \text{лар ва} & & \\
 \text{натижасида} & = & \text{Маҳсулотлар-} & - & & + & \text{Олинган} & - & \text{Тўланган} & - & \text{Тўланган} \\
 \text{олинган пул} & & \text{ни сотишдан} & & \text{олинган} & & \text{фоизлар} & & \text{фоизлар} & & \text{солиқлар} \\
 \text{маблағларининг} & & \text{тушум} & & \text{ходимлар-} & & & & & & \\
 \text{кўпайиши} & & & & \text{га} & & & & & & \\
 \text{(камайиши)} & & & & \text{тўловлар} & & & & & &
 \end{array}$$

7. Корхоналарнинг тўловга қобиллигига нисбатан юзага келган миллий валюта девальвациясининг салбий таъсирига барҳам бериш мақсадида уларнинг экспорт тушумлари ва хорижий валютадаги тўловлари суммалари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш лозим.

III боб бўйича хулосалар

Агар корхоналарнинг хорижий валюталардаги тўловлари миллий валютадаги пул маблағларини эркин алмашинадиган валюталарга конвертация қилиш йўли билан тўланса, у ҳолда, девальвация корхоналарнинг харажатларини сезиларли даражада ошишига олиб келади. Шу сабабли, корхоналарнинг хорижий валютадаги тўловлари имкон қадар уларнинг жорий валюта ҳисобрақамидаги маблағлари ҳисобидан тўланиши лозим.

Хорижий валюталарда олинган кредитлар ҳисобидан молиялаштирилган инвестицион лойиҳалар бўйича кредитларнинг қопланиши маҳсулотларни экспорт қилиш натижасида олинган тушум ҳисбидан қопланиши зарур. Аммо маҳсулот экспорт қилинмаганлиги туфайли қатор инвестицион лойиҳаларнинг ўзини оқламаслиги ҳоллари мавжуд.

ХУЛОСА

Диссертацион тадқиқотни бажариш жараёнида республикамиз корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш ва мустаҳкамлаш бўйича қуйидаги илмий хулосаларни шакллантирдик:

1. Корхоналарда жорий ликвидлилик коэффицентининг юқори даражаси дебитор қарздорлик ва товар захиралари миқдорининг ошиши ҳисобига таъминланган шароитда айланиш коэффицентларидан фойдаланиш уларнинг тўловга қобиллиги тўғрисида реал ва аниқ тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

Корхонанинг молиявий рақобатбардошлигини иқтисодий кўрсаткичлар асосида баҳолашда ликвидлилик, айланиш, молиявий левераж, фойда нормаси ва қарзларни қоплаш коэффицентларидан комплекс фойдаланишгина уларнинг молиявий рақобатбардошлигини аниқ баҳолаш имконини беради.

2. Тараққий этган мамлакатларда корхоналарнинг ликвидлилик даражаси асосан пул маблағлари ва дебитор қарздорлик ҳисобидан таъминланади. Ўтиш иқтисодиёти мамлакатларида эса, корхоналар ўртасида дебитор-кредитор қарздорлик муаммоси мавжуд бўлганлиги сабабли, корхоналарнинг жорий активлари таркибида пул маблағлари кичик салмоқни эгаллайди.

3. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг тўловга қобиллигини сезиларли даражада пасайтиради. Бундай шароитда мазкур корхоналарга давлат томонидан солиқ имтиёзлари берилиши, банклар томонидан имтиёзли шартлар асосида кредитлашнинг йўлга қўйилиши уларнинг тўлов қобилиятини таъминлашга хизмат қилади.

4. «Ўзбекнефтгаз» МХКда 2012 йилда 2008 йилга нисбатан жорий ликвидлилик коэффиценти ва молиявий левераж коэффицентининг

сезиларли даражада пасайганлиги ҳамда жорий ликвидлилик коэффициентининг амалдаги даражасининг нисбатан паст эканлиги компаниянинг тўловга қобиллиги сезиларли даражада паст эканлигидан далолат беради. Ўз навбатида, мазкур даврда компания жорий ликвидлиги пасайганлиги жорий пасивлар ўсиш суръати жорий активларнинг ўсиш суръатидан юқори бўлганлиги билан изоҳланади. Таҳлил қилинган давр мобайнида компания жорий активлариг ўсиш суръати 3,7 мартани ташкил этгани ҳолда, жорий пасивлар ўсиш суръати 4,1 фоизни ташкил қилди.

5. 2008-2012 йилларда «Ўзбекнефтгаз» МХКда товар захиралари айланиш коэффициенти даражаси барқарор бўлганлиги ва дебитор қарздорлик айланиш тезлигининг сезиларли даражада ошганлиги компаниянинг тўловга қобиллигини таъминлаш нуқтаи – назаридан ижобий ҳолат ҳисобланади.

6. 2008-2012 йилларда «Ўзбекнефтгаз» МХКда ялпи фойда нормасининг пасайиш тенденциясини кузатилганлиги унинг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи – назаридан салбий ҳолат ҳисобланади. Ушбу тенденциянинг мавжудлиги операцион фойда нормасининг пасайиш тенденцияси юзага келишига сабаб бўлди.

7. «Ўзбекнефтгаз» МХКнинг етказиб берувчилар ва пудратчилар олдидаги қарз миқдори 2008, 2009 йилларда юқори ўсиш суръатига эга бўлганлиги, шуъба ва қарам хўжалик жамиятлари олдидаги қарзлар миқдорининг юқори даражада ўсганлиги, ажратилган бўлинмалар олдидаги қарздорликнинг юзага келганлиги, солиқ ва мажбурий тўловлар бўйича қарздорлик миқдорининг мазкур даврда сезиларли даражада ўсганлиги 2008, 2009 йилларда жорий ликвидлилик коэффициентининг 2005-2007 йиллардагига нисбатан паст даражада бўлишига олиб келди.

8. Республикамиз корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган қуйидаги муаммолар аниқланди: корхоналарнинг жорий активлари таркибида дебитор қарздорлик

салмоғининг катта эканлиги; корхоналар жорий пассивларининг барқарорлик даражасини паст эканлиги; корхоналарнинг тижорат банклари кредитларидан фойдаланиш даражасининг паст эканлиги; корхоналарда молиявий левераж коэффициентининг пасайиш тенденциясига эга эканлиги; “Ўзбекнефтегаз” МХКда дебитор қарздорликнинг айланиш коэффициенти даражасининг юқори эмаслиги; мутлақ ликвидлилик коэффициенти амалдаги даражасини меъёрий даражадан паст эканлиги; корхоналарнинг тўловга қобиллигига нисбатан миллий валюта девальвациясининг салбий таъсирини мавжудлиги.

Тадқиқот ишида «Ўзбекнефтегаз» миллий холдинг компанияси корхоналарининг молиявий рақобатбардошлигини таъминлашга қаратилган қуйидаги **амалий тавсиялар** ишлаб чиқилди:

1. Корхоналарнинг дебитор қарздорлиги миқдорини камайтириш мақсадида: биринчидан, корхоналар ўртасидаги мавжуд дебитор-кредитор қарздорликни инвентаризация қилиш ва унинг юзага келиш сабабларини аниқлаш зарур; иккинчидан, ҳукумат ва Марказий банк томонидан мамлакатда монетизация коэффициенти даражасининг ўрта муддатли даврий ораликда 30 фоиздан кам бўлмаган даражасига эришиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш лозим; учинчидан, «Ўзкимёсаноат» ДАК тизимида кирувчи корхоналар томонидан фермер хўжаликларида етказиб берилган минерал ўғитлар бўйича дебитор қарздорликни тўлиқ тўланишига эришиш орқали «Ўзбекнефтегаз»нинг «Ўзкимёсаноат» корхоналарига бўлган дебитор қарздорлигини ундиришга эришиш лозим; тўртинчидан, йирик саноат корхоналарининг банк кредитларидан фойдаланиш даражасини ошириш орқали ушбу корхоналарнинг дебитор қарздорлиги миқдорини камайтириш зарур.

2. Республикамиз корхоналари жорий пассивларининг барқарорлик даражасини ошириш мақсадида:

биринчидан, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун харидорлардан ундириладиган бўнақлар миқдорини товарлар қийматининг камида 50 фоизи даражасига етказиш йўли билан солиқлар бўйича кечиктирилган қарз мажбуриятлари миқдорини камайтириш лозим;

иккинчидан, тижорат банкларининг қисқа муддатли кредитларини жалб қилиш ҳажмини ошириш йўли билан мол етказиб берувчи ва пудратчилар олдидаги кредитор қарздорлик ҳажмини қисқартириш зарур;

учинчидан, корхонанинг шуъба ва қарам корхоналар олдидаги қарздорлигини камайтириш мақсадида очиқ счётлар бўйича ҳисоблашишларни жорий қилиш лозим.

3. Мамлакатимиз корхоналарида таннархни пасайтириш ва маҳсулот рақобатбардошлигини оширишнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш керак:

биринчидан, импорт қилинадиган ресурслар нархларини қайта кўриб чиқиш ва пасайтириш;

иккинчидан, материаллар сарфи меъёрларини пасайтириш;

учинчидан, маҳаллий хомашё ва материаллардан фойдаланиш даражасини ошириш;

тўртинчидан, маҳсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш;

бешинчидан, фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш қувватларни консервация қилиш;

4. «Ўзбекнефтгаз» МХКда дебитор қарздорлик айланиш коэффициентининг барқарор даражасини таъминлаш мақсадида:

– дебитор қарздорлик ўсиш суръатини маҳсулотларни сотишдан олинган тушумларнинг ўсиш суръатидан орқада қолишига йўл қўймаслик лозим;

– тўланмаган счётларни дисконт асосида банкларга сотиш амалиётини жорий қилиш лозим.

5. Ўзбекистон нефть-газ саноатининг молиявий барқарорлигини таъминлаш нуқтаи-назаридан уни барқарор ривожлантириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

а) нефть-газ саноати-даги операцияларни амалга оширишни тартибга солишнинг ҳуқуқий базаси-ни такомиллаштириш;

б) нефть ва газ ишлаб чиқаришни янгилаш ва модернизация қилиш жараёнларига инвестициялар жалб қилишни жадаллаш-тириш;

в) маҳаллий нефть ва газдан турли хил синтетик маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконини берувчи замонавий қайта ишлаш тизимини ривожлантириш;

г) нефть ва газ конларини аниқлаш бўйича жуғрофий тадқиқотларни амалга ошириш;

д) нефть ва газдан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларнинг ассортиментини кенгайтириш ҳисобига экспорт таркибини диверсификациялаш;

е) миллий тармоқнинг жаҳон нефть-газ саноатига интеграциялашувини халқаро даражада рағбатлантириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси “Банкротлик тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрир). 24.04.2003 й.
2. Ўзбекистон Республикаси “Хусусий корхоналар тўғрисида”ги Қонуни. Қонун ва қарорлар. – Т.: “Ўзбекистон”, 2004.
3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодекси. Расмий нашр. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. –Т.: “Адолат”, 2008.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Қимматли қоғозлар тўғрисида”ги қонуни. 22.07.2008 й.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фармон ва қарорлари

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 28 ноябрдаги 4058-сонли “Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида”ги Фармони. Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. 2008-йил №12(30).
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 30 декабрдаги 4161-сонли «Фуқароларнинг пенсия таъминоти тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами 52-сон, 2009 й.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида”ги №-4059 сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 49-сон, 2008 й.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 апрелдаги 4434-сонли “Тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар жалб этилишини

рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. 15-сон, 2012 й.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2006 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 244-сонли қарори, 2005 йил 27 декабрь.

10. “Монополияга қарши ишларни тартибга солиш ва рақобатни ривожлантириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 26 февралдаги ПФ–4191-сон Фармони.

11. “2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 15 декабрдаги ПҚ–1442–сонли Қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон . 2007 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 532-сонли қарори, 2006 йил 18 декабрь.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги 1045-сонли қарори, 2009 йил декабрь.

14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 30 декабрдаги ПҚ-1675-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 52-сон, 2012 й.

15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги №1245-сонли «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида»ги Қарори. Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. 2010-йил №1(43).

16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 8 апрелдаги 1092-сонли “2009 йилда маҳсулот экспортини рағбатлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами 15-сон, 2009 й.

Ўзбекистон Республикаси вазирликлари меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлари

17. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2010 йил 20 январда 2070-рақам билан рўйхатдан ўтказилган “Назорат қилувчи органлар мансабдор шахсларини ҳўжалик юритувчи субъектларда текшириш ўтказиш ҳуқуқини бериш бўйича аттестациядан ўтказиш тартиби тўғрисида”ги Низом. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами 3-4-сон, 2010 й.

18. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2009 йил 2 декабр 2052-рақам билан рўйхатдан ўтказилган “Тендер ва танлов савдоларини эълон қилиш ва ўтказишда мамлакатимиз ишлаб чиқарувчиларига преференциялар берилиши мониторингини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги Низом. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами 49-сон, 2009 й.

19. “Корхонанинг иқтисодий ночорлигини аниқловчи мезонлар тизими”. Иқтисодий ночор корхоналар ишлари қўмитаси томонидан 27.08.1999 й.да тасдиқланган .

20. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2000 йил 3 февралдаги 888-сон «Республика ва маҳаллий бюджетларга қарашли бюджет ташкилотларининг смета харажатларини тузиш, кўриб чиқиш, тасдиқлаш тўғрисида»ги меъёрий ҳужжат. Меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. 1-жилд.

21. “Айланма маблағларни тўлдириш учун тижорат банклари томонидан имтиёзли кредитлар ажратиш ҳисобига экспорт қилувчи корхоналарни

қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 8.06.2009 й.даги 156– сон Қарори.

22. “Инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишни рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 20.05.2009 й.даги №144 -сон Қарори.

23. “Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни амалга оширувчи хўжалик субъектлари томонидан имтиёزلарни қўллаш тартиби тўғрисидаги низомга ўзгартириш киритиш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитасининг 2009 йил 20 апрелдаги №1688-1- сон Қарори.

24. “Иқтисодиётнинг реал сектори соҳасида корхоналарни ва инвестицион фаолликни кредит йўли билан қўллаб-қувватлашни таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 31 декабрдаги 288-сон Қарори.

25. “Нооziқ-овқат истеъмол товарларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхоналар томонидан солиқ ва божхона имтиёзларини қўллаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Иқтисодиёт вазирлиги, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитасининг 2009 йил 10 мартдаги 32, 69, ЭГ-01/10-1559, 2009-16, 01-02/8-5-сон Қарори.

26. “Ўзбекистон Республикаси товар-хом ашё биржасининг валюта майдончаси орқали сотиладиган юқори ликвидли маҳсулотлар нархларини шакллантириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида” Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлигининг 2010 йил 15 ноябрдаги 103, 97-сонли Қарори.

Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

27. Каримов И.А. Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. –Тошкент, Халқ сўзи газетаси, 2013 йил 19 январь.

28. Каримов И.А. 2012 йил Ватанимиз таарққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012. – 36 б.

29. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 48 б.

30. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. –Тошкент, “Ўзбекистон”, 2010. -80 б.

31. Каримов И.А. «Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари». Т.: Ўзбекистон, 2009. — 56 б.

32. Каримов И.А. «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди». Т.13. – Т.: Ўзбекистон, 2005.— 448 б.

33. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. - Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2005. – 528 б.

34. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – 364 б.

35. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 410 б.

36. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 686 б.

37. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. – Т.: Ўзбекистон, -2000. – 352 б.

38. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14 – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 б.

39. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15 – Т.: “Ўзбекистон”, 2006. – 280 бет.

40. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз – жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислох этишдир. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 96 б.

Бир томлик китоблар, монографиялар, дарсликлар, мақолалар тўплами:

41. Абдуллаев Ё.А., Яхёев Қ.А. Солиқ мавзусида 100 савол жавоб.–Т.: Меҳнат, 1997 – 192 б.

42. Алимардонов М.И. Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга солиқ тизимининг таъсири.–Т.: ТМИ, 2003.–233 б.

43. Астахов В.П. Бухгалтерский учет во внешнеэкономической деятельности. / В.П.Астахов. – 4-е изд. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 442 с.

44. Бард В.С., Павлова Л.П. Налоги в условиях экономических интеграции. –М.: КНОРУС, 2004 г. –204 с.

45. Беганов В.С и друг. Финансовая политика, налоги и налогообложение. Издательский дом “Мир экономики и права”. 1998 г. -312 с.

46. Беганов В.С., Қуролов М.Я., Шаулов Д.И., Кан У.Г. Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодекси ва унга доир йўл-йўриқ материаллари савол-жавобларда. Т.: 1998. “Иқтисод ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи. 282 б.

47. Брюммерхофф Д. Теория государственных финансов. – М.: Пионер-пресс, 2002 г.

48. Ваҳобов А., Бурханов У., Жумаев Н. Чет мамлакатлар молияси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 344 б.
49. Ваҳобов А., Бурханов У., Жумаев Н. Чет мамлакатлар молияси. Дарслик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – 334 б.
50. Ваҳобов А., Қосимова Г., Жамолов Х.. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Иқтисод-молия, 2005.
51. Ваҳобов А., Маликов Т. Молия: умумназарий масалалар. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Молия-иқтисод, 2008.
52. Введение в экономико-математические модели налогообложения: Учеб. Пособие/ под. ред. Д.Г.Черника.-М.: Финансы и статистика, 2000.-256 с.
53. Вылкова Е.С., Романовский М.В. Налоговое планирование. –СПб.: Питер, 2004.–193 с.
54. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси “Молия” нашриёти. 2003 й. 329б.
55. Гуреев В.И. Российское налоговое право. – М.: Экономика, 1997. - 383 с.
56. Дадалко В.А. и др. Налогообложение в системе международных экономических отношений: Учеб. пособие / В.А.Дадалко, Е.Е.Румянцева, Н.Н.Демчук. – Мн.: Армита-Маркетинг, Менеджмент, 2000. – 359 с.
57. Дэниэлс Джон Д., Радеба Ли Х. Международного бизнес: Внешняя среда и деловые операции / Пер.с англ., 6-е изд. М.: Дело Лтд, 1994. - 487 с.
58. Жўраев А., Мейлиев О., Сафаров Ғ. Солиқ назарияси -Т.: Тошкент Молия институти, 2004. - 210 б.
59. Жонс Э. Деловые финансы. Пер с англ. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 1998. – 416 с.
60. Иминов О.К., Тўраев Ш.Ш. Солиққа тортишни таҳлил этишининг долзарб масалалари.–Тошкент: Академия, 2002. –204 б.

61. Йўлдошев М., Турсунов Й. Молия ҳукуқи. – Т.: Молия, 2000. -212 б.
62. Караваева И.В. Налоговое регулирование рыночной экономики: Учеб.пособие для вузов. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. - 215 с.
63. Каримов Н.Ғ. Ўзбекистон Республикасида инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш амалиётини такомиллаштириш йўллари. Монография. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2007. – 160 б.
64. Ковалев В.В. Введение в финансовый менеджмент. - М.: Финансы и статистика, 1999.-С. 576.
65. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 432 с.
66. Костюк В.Н. История экономических учений. - М.: Центр, 1998. - 224с.
67. Лаврушин О.И. Банковское дело. Учебник. 7-ое изд. пер. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – 768 с.
68. Максимо В. Энг, Фрэнсис А. Лис, Лоурэнс Дж. Мауер. Мировые финансы. Пер. с англ. – М.: ДеКА, 1998. – 768 с.
69. Маликов Т.С. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. - Т.: Академия, 2002. - 204 б.
70. Маликов Т.С. Солиқ юкининг оғирлигин кескин камайитиш керакми?. Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси Солиқ академияси.–Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. –32 б.
71. Маликов Т. Молия: хўжалик юритувчи субъектлар молияси. - Тошкент: Молия-иқтисод, 2009.
72. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов. - М.: Фынансы и статистика, 2003. - 256 с.
73. Райбу А.В. Налоговое планирование. Практическое руководство.– М.: Эксмо, 2006. –320 с.

74. Русакова И., Кашин В.А., Талкушин А.В. Налоги и налогообложение. - М.: Юнити, 1999. - 495 с.

75. Савчук В.П. Управление финансами предприятия. Монография. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2011. – 480 с.

76. Тошматов Ш.А. Комилов М.М. Қўшилган қиймат солиғи. Монография. Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёти –2004. – 180 б.

77. Хайдаров Н.Х. Молия. -Т.: Академия, - 2001. - 72 б.

Кўп томлик китоблар:

78. Бригхэм Ю., Эрхардт М. Финансовый менеджмент. Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2009. – 960 с.

79. Вахабов А.В. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. В 2-х т. – Ташкент: Университет, 2003. – 538 с.

80. Узоқов А., Носиров Э., Саидов Р., Султонов М. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва уларнинг мониторинги. – Тошкент: IQTSOD-MOLIYA, 2006. – 380 б.

Диссертация ва диссертация автореферати

81. Абдурахманов О. Қ. Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар тизими ва уни такомиллаштириш масалалари. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. ёз. дис. автореф.–Тошкент, 2005.– 42 б.

82. Альмардонов М.И. Ўзбекистон Республикаси солиқ тизими ва унинг тадбиркорликни фаолиятини ривожлантиришга таъсири: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. авторефер. – Тошкент, 2004. – 42 б.

83. Базаров К.Т. Механизм налогообложения прибыли предприятий: проблемқ и пути их решения. Автореф. дисс. на соиск.ание уч. ст. к.э.н. – Тошкент, 1998.–20 с.

84. Гайбуллаев О.З. Солиқ юкини баҳолашни такомиллаштириш масалалари: и.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 26 б.

85. Есмурзаев Ж.Т. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида маҳаллий солиқлар ва йиғимларни ундириш механизмини такомиллаштириш(Қорақалпоғистон Республикаси мисолида). И.ф.н. илм. дар. ол. уч. дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 22 б.

86. Жалилов П.Т. Энергетика корхоналарининг молиявий барқарорлигини таъминлаш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс.автореф. – Тошкент, 2009. – 19 б.

87. Исроилов Б.И. Солиқларнинг молиявий ҳисоби ва таҳлилининг методологик асослари. и.ф.д. илм. дар. ол. уч. ёз. дис. автореф. – Тошкент, 2006. – 50 б.

88. Камилов М.М. Қўшилган қиймат солиғини ундириш механизми ва уни такомиллаштириш йўллари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс.автореф. – Тошкент, 2007. – 22 б.

89. Маманазаров А.Б. Маҳаллий бюджетларни барқарорлаштиришда солиқларнинг ролини ошириш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс.автореф. – Тошкент, 2002. – 22 б.

90. Сафаров Ғ. Хўжалик юритувчи субъектларни табиий ресурслардан самарали фойдаланишини солиқлар воситасида рағбатлантириш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 26 б.

91. Тилабов Н.Т. Ҳозирги шароитда солиқларнинг бюджетга ўз вақтида тушиб туришини таъминлаш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 21 б.

92. Тошмуродова Б.Э. Иқтисодий тараққиётга эришишда солиқлардан самарали фойдаланиш. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2004. – 42 б.

93. Тўраев Ш.Ш. Хўжалик субъектларининг солиқ юкини оптималлаштириш масалалари. И.ф.н. илм. дар. ол. уч. тақд. эт. дисс. автореф. – Тошкент, 2007. – 26 б.

94. Ҳайдаров Н.Ҳ. Иқтисодийни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун ёзилган дис. автореферати.—Тошкент, 2003.— 46 б.

**Журналлардаги мақолалар ва илмий анжуман материалларига
хаволалар**

95. Абдурахмонов Ҳ. Солиқ имтиёзлари ва уларнинг тизим механизмига таъсири. //Бозор, пул ва кредит. - 2001. - № 7. - Б. 38.

96. Абдурахмонов О. Солиқ сиёсати: дунё тажрибаси ва Ўзбекистон истиқболи. //Бозор, пул ва кредит. - 2002. - № 5. - Б. 36.

97. Аношкина В., Шмакова И., Жалолов И. Вопросы оптимизации косвенного налогообложения в Узбекистане. Экономическое обозрение 1999 г. № 12.

98. Астапов К.Л. О реформе налоговой политики. //Финансы. - 2000. - №10.-С. 29-31.

99. Бобылев С. Россия на пути антиустойчивого развития? //Вопросы экономики. – 2004, - № 2. - С. 43-54.

100. Боймуротов С. Солиқ имтиёзлари ва уларнинг солиқ тўловчилар молиявий фаолиятига таъсири// Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби. – Тошкент, 2007.- №8- Б. 23-24.

101. Высоцкий В.А. О Шведском опыте налогового администрирования. Налоговый вестник. 2002 г. №1 –С.12-14.

102. Гончаров А.И. Восстановление платежеспособности предприятия: модель обновления основных средств // Финансы. – Москва, 2004. - №9. – С. 65.

103. Жўраев Т. Солиқ сиёсатини такомиллаштириш йўлида. //Тошкент ҳақиқати. - 2003. 24 сентябрь.

104. Караваева И.В. Направления и причины современных налоговых реформ. //Финансы. - 2000. - № 10. - С. 26-28.

105. Клейнер Г. Нанoeкономика // Вопросы экономики. –Москва, 2004.- №12. - С.70.
106. Маликов Т.С., Холмахмадов З.А. Солиқ ставкаси ўзгариши натижалари. – //Бозор, пул ва кредит.- йил №1, 1999 – Б.57.
107. Собиров Х.С. Солиқ атамаларининг қисқача луғати. // Солиқ тўловчининг журнали. –Тошкент, 1997.– №2– Б.39-41.
108. Солодухин Д. Финансовая стратегия восстановления платежеспособности предприятия // Финансы. – Москва, 2008. - №4. - С. 66.
109. Титов А.С. Понятие, сущность и основные направления развития налоговой политики // Финансовое право. – №5, 2005 – С.21.
110. Тошматов Ш.А. Налоги в Узбекистане и пути их совершенствования // Вопросы экономических наук – Москва, 2005. - № 1.- С.179-180.
111. Тошматов Ш.А. Қўшилган қиймат. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 11 том. Тошкент, 2005.– Б.198.
112. Тошматов Ш.А. Корхонанинг маржинал даромади унинг иқтисодий фаоллиги маҳсули натижаси // Soliq solish va buxgalteriya hisobi – Тошкент, 2006. -№3.- Б. 4-8.
113. Тошматов Ш.А. Особенности упрощенных режимов налогообложения в Узбекистане // Экономика и финансы. – Москва, 2007.- №4.- С.66-68.
114. Тошматов Ш.А. Солиқ тушумлари ва ставкасини прогнозлаш // Jamiyat va boshqaruv- Тошкент, 2008 - №2 – Б. 50-51.
115. Тошматов Ш.А. Вопросы совершенствования бюджетно-налоговых отношений в процессе либерализации экономики в Узбекистане // Налоговые методы обеспечения доходной части бюджета и налоговый контроль за налоговыми поступлениями: Сборник научных статей. – Москва, 2006.– С. 260-263.

116. Федотов Б.Г. "Таможенный пошлины в доходах федерального бюджета".// Финансы, 2007 № 1. - С. 39.

117. Қодиров Б. Бевосита ва билвосита солиқлар нисбатини оптималлаштириш. //Бозор, пул ва кредит. - 2002. - № 2. - Б. 45.

Статистик тўпламлар

118. Социально-экономические показатели Республики Узбекистан за 2011.-Ташкент, 2012. - 190 с.

119. Узбекистан в цифрах 2011. Статистический сборник. Госкомстат, Ташкент, 2012.-127 с.

120. Ўзбекистон Республикасининг 2007 йилги статистик ахборотномаси. Давлат статистика қўмитаси, Тошкент-2008. –189 б.

121. Ўзбекистон солиқ тизими. Мустақилликнинг 10 йиллигига бағишлаб чиқарилган рисола. Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2001. – 70 б.

122. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2004 йил. - Т.: 2005. - №8. -127 б.

123. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Таҳлилий шарҳ 2005 йил. - Т.: 2006. - Май. -139 б.

124. Ўзбекистон Иқтисодиёти. Ахборот ва таҳлилий шарҳ 2006 йил. - Т.: 2008. -128 б.

Интернет WEB сайтлари

125. [http: // www.cer.uz](http://www.cer.uz).

126. [http: // www.mf.uz](http://www.mf.uz).

127. [http: // www.tfi.uz](http://www.tfi.uz).

128. [http: // www.stat.uz](http://www.stat.uz).

129. <http://www.avestagroup.uz>.

130. <http://www.gov.uz> .

131. <http://www.mof.qo.Jp>.

132. <http://www.soliq.uz>

